Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
декабрь
28
пятница
№ 297 (14497)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 коп.

Чуртта байдал болгаш тургустунуп келген социал-экономиктиг база политиктиг кризистиг байдалды ажып эртер талазы-биле хемчеглер дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалы

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съезди ССРЭ-ниң Президентизиниң илеткелинде болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының санал-оналдарында илереттинген чуртта байдалга хамаарыштыр берген анализти коллуунда деткивишаан, ниитилелде амыдыралдың социал-экономиктиг, политиктиг болгаш угаан-бодал талазы-биле бүгү-ле талаларын хаара тудуп турар кризистиг чорудулгалар күштелип турар деп демдеглеп турар. Девискээрлер болгаш бүдүрүлгелер аразында ажыл-агыйжы харылзаалар үстүп, бараан-акша саарылгалары үрелип, акшаның үнези кудулап, өртектер өзүп, аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары-биле чурттакчы чонну хандырары дыка баксырап, кем-херек үүлгедир чорук күштелип, амыдыралдың деңнели кудулап турар. Кадык камгалалында, өөредилгеде болгаш культурада кризистиг болуушкуннар көвүдеп, сагылга-чурум болгаш мөзү-шынар кошкап, экологтуг байдал дорайтап турар. Националдар аразында харылзаалар айыылдыы-биле чидигленген. Эрге-чагырганың нийти эвилел болгаш республика органнарының удур туружуушкуну, бүгү деңнелдерде хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарның дүүштүрүлге чок чоруу өзүп турар. Ынчангаш хөй националдыг совет күрүнениң бодунуң бодарап доктаар чоруу айыылдыг байдалда.

Тургустунуп келген байдалда Эвилелди демократтыг ёзу-биле чаартыр, чурттакчы чонның социал камгалалын хандырары-биле экономиканы чогумчударының программазын бирги ээлчегде боттандырып чорударының үндезининге рынок харылзааларынче шилчиир, күүсекчи эрге-чагырганың ажыктыг системазын тургузар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң комплекизин хүлээп алыры албан деп, Съезд санап турар.

Чурттуң болгаш Совет Эвилелиниң улустарының салым-хуузу дээш бодунуң харыысалгазын медереп билбишаан, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

1. ССРЭ-ниң Президентизи болгаш республикаларның удуртукчулары республикаларның суверенитедин хүлээп көөрүнге, нийти эвилел хоойлуларының ук айтырыгларын күштүг болдуруп чугаалажып тургаш, оларның чамдык эрге-хүлээлгелерин Эвилелге эки тура-биле дамчыдып бээринге үндезилээш, Эвилел керээзин белеткээр база ат салдырар талазы-биле ажылды дүргедедир. Эвилел керээзинге ат салыынга чедир ооң бүрүн эргелеринге дүүштүр хүлээп алдынган ССРЭ Конституциязынга, а ол ышкаш ССРЭ-ниң хоойлуларынга республикаларның удурланышкак эвес ындыг хоойлулары күштүг болур.

2. Республикаларның албан-дужаалдыг кижилери-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи Эвилелдиң болгаш республикаларның бюджеттерин тургузарынга, чурттуң экономиказын чогумчудуп чорударын хандырарынга арга бээр 1991 чылда экономиктиг айтырыглар талазы-биле түр дүгүржүлганы чыл төнчүзүнге чедир ажылдап кылыр болгаш аңаа ат салыр.

3. 1990 чылдың бирги кварталынга дүгжүп турар хемчээлдерге 1991 чылдың бирги кварталында продукция дужаар талазы-биле керээлерге ажыл-агыйны башкарып чорударының бүгү-ле субъекттериниң 1990 чылдың төнчүзүнге чедир ат салган турарын онза хемчеглер кылдыр санаары эгежок чугула. Хереглекчиниң ойталай бээр керээлериниң чардынмайн баарының кара чаңгыс чылдагааны болур.

ССРЭ-ниң чазаа, республикаларның чазактары 1991 чылдың онза байдалдарынга бо шиитпирниң албан хамаарылгалыын барымдаалааш, ону боттарының ажыл-чорудулгазынга удурттулга болдурар.

4. Республикаларның улус депутаттарының чер-чер Советтериниң удуртукчулары 1991 чылда аъш-чем болгаш көдээ ажыл-агыйның чиг эдииниң дужаалдазын күүседиринге, аъш-чемни, чонның хереглел барааннарын, а ол ышкаш оларны бүдүреринге материалдыг курлавырларны чурттуң девискээринге сайгарарынга шаптыктап турар кызыгаарлаашкыннарны узуткаарынга байдалдарны тургузар.

5. Республикалар-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи акшаның үне чокталыышкынын болдурбазынче, рубльдиң быжыглаарынче, күш-ажылдың болгаш хереглелдиң хемчээлинге шыңгыы контрольду тургузарынче, дотацияларның хемчээлдерин дыка кызырып кирбишаан, бюджет чарыгдалдарын кызырарынче кичээнгейни угландырбышаан. Чуртка акша-чээли болгаш саң-хоо системаларын быжыктырар талазы-биле 1991 чылда тодаргай хемчеглерни боттандырар, өртек тургузарының нийти политиказынга үндезилээш, күрүнениң контрольдаар турары өртектерни чиңгедерин уламчылаар.

6. Республикалар-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи чонну ажыл-биле хандырарын, күш-ажылга чаңчыгыышкынны күштелдирерин, эң эвээш хереглел бюджелин тодарадырын, үүрмектеп садар өртектерниң өзери-биле холбаштыр орулгаларның өзүушкүнүн, кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, культураның ажылдакчыларының доктааттынган орулгаларлыг өске-даа кижилерниң, ылаңгыя чурттакчы чонуң четпес хандырылгалыг кезектериниң, пенсионерлериниң болгаш инвалидтерниң, а ол ышкаш экологтуг халап болган зоналарда чурттап турар кижилерниң социал камгалалын киириштирбишаан, социал алыырга соңгаарладып болбас хемчеглерниң комплекизин боттандырар. Хамаатыларның пенсия-биле хандырылгазын магадылаар болгаш чурттуң пенсия фондузун ажылдадыр талазы-биле республикалар-биле дугуржулгага 1991 чылда ат салырын хандырар.

Рынокче шилчип кирип тура, ниитилелдиң амыдыралынга оларның онза чугулазын барымдаалап көрбүшаан, кадык камгалалынга, улус өөредилгезинге, эртемге, культурага болгаш уран чүүлге, күш-культурага болгаш спортка күрүнениң деткимче көргүскен турарынче кол кичээнгейни угландырар.

7. Республикалар-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи ылаңгыя экологтуг айыыл-халаптарның уржуктарын болдурбас болгаш узуткаар талазы-биле дугурушттунган соңгаарладып болбас ходелиишкиннерни негеп турар экологтуг айтырыглар талазы-биле түр дугуржулганы 1991 чылдың март 1-ге чедир ажылдап кылыр болгаш аңаа ат салыр.

8. Күүсекчи эрге-чагырганың дээди органнарының структуразын өскертир талазы-биле ССРЭ-ниң Президентизиниң саналдарын коллдуунда деткивишаан, республикаларның Дээди Советтери-биле дугуржуп тургаш, эргелеп башкарылганың бүгү талаларынга күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай болгаш ажыктыг системазын тургузар сорулга-биле «ССРЭ-де чер-чер бот-башкарттынылгазының болгаш тус чер ажыл-агыйының нийти үндезиннериниң дугайында» Хоойлунуң чүүлдеринге немелделерни ээлчеглиг сессияга чугаалажып көөрү-биле киирерин ССРЭ-ниң Дээди Совединге Съезд дагзып турар.

9. Рынок инфраструктуразын тургузар талазы-биле тодаргай болгаш шиитпирлиг хемчеглерни 1991 чылда боттандырар. ССРЭ-ниң Дээди Соведи, республикаларның Дээди Советтери бүдүрүлгелерни күрүнениңи эвес болдурар, хуу өнчүзүжүдер, демонополизастаар, үлетпүр болгаш интеллектуалдыг өнчүнү камгалаар, тывынгыр чорук дугайында, хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлужудулга актыларын ээлчеглиг сессияга хүлээп алыр.

ССРЭ-ниң Президентизи Күрүне эт-хөреңгизиниң фондузунуң дугайында дүрүмнү бадылаар.

ССРЭ-ниң чазаа рынок структураларынче күрүне бүдүрүлгелерин кииреринге, акционерлиг ниитилелдерни тургузарынга, эт-хөреңгини арендага дамчыдарынга, тывынгыр чоруктуң бичии хевирлерин деткииринге, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш күш-ажылдың хоочуннарын мурнады көрбүшаан, ажылчы чонның аразынга күрүне эт-хөреңгизиниң өртек-үнезиниң кезик-чамдыызын хуваарынга таарымчалыг байдалдарны хандырар. Рынок харылзааларынче шилчилгени барымдаалап, кадрларны белеткээриниң болгаш билиин бедидериниң нийти күрүне системазын ажылдап кылыр.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи бүдүрүлгелерни күрүнениңи болдурбас талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга контрольду тургузар болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының база тывынгыр чорукка идиг бээриниң чаа хевирлерин тывар дугайында ССРЭ чазааның илеткелин ээлчеглиг сессияга дыңнаар.

10. Республикалар-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи ССР Эвилелиниң, республикаларның болгаш бүдүрүлгелерниң эрге-ажыктарын дүүштүрүп көрүп тургаш, 1991 чылда валюта политиказынга өскерилгелерни киирер.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи 1991 чылда болгаш нийти эвилел бюджедин чугаалажып көрүп тургаш, даштыкыга бээр өрениң лимиттерин доктаадыр.

Чурттуң экономиказының эрге-ажыын, депшилгелиг технологияларны болгаш эргелеп башкарылганың мурнакчы дуржулгазын, валютаны башкарып саарарын сайзырангайжыдарын, даштыкы партнерлар-биле харылзааларга төлевир чурумун барымдаалавышаан, республикаларның, бүдүрүлгелерниң, даштыкы капиталдың дорт инвестицияларының даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган хоойлужудулга актыларын хүлээп алыр.

11. ССРЭ-ниң чазаа Конверсия дугайында Хоойлу төлевилелин ээлчеглиг сессияга чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединче киирер. Камгалалга чарыгдалдарны хары угда кызырып, улус ажыл-агыйының болгаш чурттакчы чонның хереглелдерин элээн хандырып болуруун өөренип көрүп, чурттуң камгалал күжүнүң четчирин сарыылдыы-биле барымдаалавышаан, конверсияны боттандырар. Шериг реформазының төлевилелин 1991 чылда ажылдап кылыр болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер.

12. Республикаларның Дээди Советтери ССРЭ-ниң улустар аразынга хүлээлгелеринге дүүштүр чурттакчы чонның эрге-хоойлулуг байдалының дугайында боттарының хоойлужудулгазын киирер болгаш девискээр талазы-биле бот-боттарынга удур-дедир хомудалдар кылырындан ойталаар ужурлуг.

Республикаларның удуртулгазы национал ылгавыр, дыл, шажын-чүдүлге, политиктиг үзел-бодалдар талазы-биле кижиниң эргелерин кызып-кыяр чорук-биле, шериг албанныгларны болгаш оларның өг-бүле кежигүннерин ылгай көөр чорук-биле шыңгыы демиселди чорударының эргежок чугулазынче онза кичээнгейни угландырбышаан, националдар аразында чөрүлдээлерни чавырылдырар талазы-биле хемчеглерни доп-дораан алыр ужурлуг. ССРЭ-ниң Президентизи эргежок чугула апарган таварылгада ол сорулгаларга аңаа берген бүрүн эргелерни ажыглаар.

13. ССРЭ-ниң Дээди Соведи, республикаларның Дээди Советтери суд талазы-биле эрге-хоойлу реформазын чорударын болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның дээштиг ажыл-чорудулгазын бедидерин хандырып турар хоойлуларны ажылдап кылырын болгаш хүлээп алырын 1991 чылда доозар.

ССРЭ-ниң чазаа экономикага сагыштыы-биле хора чедирер чорук, самчыгдаашкын, хээлиленишкин, чинжен садыг кылыр чорук-биле демисел талазы-биле сорулгалар айыттынган программаларны 1991 чылдың январь 15-ке чедир ажылдап кылыр болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар чогуур органнардан тускай томуйлаткан кижилерниң шуут удуртулгазы-биле боттандырып эгелээр. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар хамаатыларга болгаш оларның эт-хөреңгизинге удур кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди база шыңгыы күштелдирер ужурлуг. Элээдилерниң кем-херек үүлгедир чоруун баш удур болдурбас талазы-биле ажылды күштелдирериниң эргежок чугулазынче онза кичээнгейни угландырар херек.

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле сорулгалар айыттынган программалар удуртукчулары кылып чоруткан ажылының дугайында ээлчеглиг сессияларга ССРЭ-ниң Дээди Совединге илеткээр.

Чурттуң салым-чолунга бо берге үеде эң-не харыысалгалыг болгаш шыдамыккай чорукту көргүзеринче, доскут болгаш аар-саар чүүлдерни хажызынга каапкаш, кризистиг байдалдан үнеринге күженишкиннерни мөөңнеп каттыштырарынче бүгү хамаатыларны, эде тургустунуушкуннуң туружунда турар политиктиг партияларны болгаш шимчээшкиннерни Съезд кыйгырып тур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.
Москва, Кремль.
1990 чылдың декабрь 24.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң декабрь 26-да эртенги хуралы ССРЭ-ниң Президентизи **М. С. Горбачевтуң** чугаазы-биле эгелээн. Дүүн республикаларның болгаш чурттуң удуртукчуларының чөвүлел хуралы болган деп, ол чугаалаан. Аңаа 1991 чылда экономиктиг дүгүржүлганың дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Хамыктың мурнунда ону чугаалажып көөрү боттуг, ажыл-херекчи ёзу-биле боор эртемнин чугаалаксап тур мен. Ооң түңнелинде —1991 чылда аъш-чем хандырылгазының айтырыгларының талазы-биле дүгүржүлганың бүгү чүүлдеринге чөпшээрешкен. Бо болза, чурттуң аграр секторунга, экономиканың өске-даа адырларынга көдээниң чагыгларын күүседиринге чагыртказ хөделиишкиннериниң тускай ангылаан, улуг программазы-дыр.

Көдээге экономиктиг холбааларны реформалаарының талазы-биле, социал программаны боттандырарының талазы-биле хемчеглерни күүседири-биле холбашкан бөлүк-бөлүк айтырыгларны ында көрген. Кандыг-даа таварылгада ол дээрге 1991 чылда кара чаңгыс чугула сектор боор турар болгаш күрүне чагыын курлавырларга арттырар шиитпир хүлээп алдынган-дыр. Бо талазы-биле ажылдың хемчээли каңчаар-даа эажок улуун дорт чугаалаар херек. Ону бүгү чурт кылыр ужурлуг.

Нийти-эвилел фондузунга киирер чүүлдер дугайында айтырыг коллдуунда дүгүрүштүнган. Ол ышкаш республикалар аразынга база.

Ынчаарга 1991 чылда экономиктиг дүгүржүлга кандыгыл дээрге, нийтизи-биле айтырыгларның хөй кезии дүгүрүштүнган деп, М. С. Горбачев айыткан. Ажыл-агый талазы-биле чардынган дүгүржүлгаларның хемчээли негеттинип турар деңнелдиң 77 хуузу четкен. Келир чылдың бюджединиң айтырыгларын чугаалажыры элээн нарын болганын Президент дыңнаткан. Бо талазы-биле ажыл амдыызында доозулбаан, ынчалза-даа ийи хүннүң иштинде айтырыгларны шупту шиитпирлээриниң аргазы бар деп, ол санап турар.

Президент ол ышкаш Н. И. Рыжковтуң аар аарый бергенин дыңнаткан. Ол эмчиде чыдар. Ооң экиририн күзеп каалыңар деп, ол чугаалаан.

Ооң соонда хуралды даргалаан **А. И. Лукьянов** Секретариаттың удуртукчузу **Г. К. Крючковка** сөс берген. Ол Съездиниң адынга кээп турар чагааларны сайгарып турарының болгаш чамдык депутаттарның негелделерин хандырарының дугайын дыңнаткан. Депутаттар микрофон дамчыштыр чаңгыс ёзугаар боттарының бодалдарын илереткениниң соонда, күрүне эргелеп башкарылгазының системазын сайзырангайжыдары-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында хоойлу төлевилелин сайгарып көөрүн үргүлчүлээн. Ону чугаалажып көөрү элээн узамдыккан-даа болза, ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлу төлевилелин хүлээп алдынган. Ооң-биле кады ол Хоойлунуң хүлээп алган үезинден эгелээш, күштүг боор кирериниң дугайында доктаалды хүлээп алган.

Дараазында Съезд хүн чурумунуң дараазындагы —ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составын чаартырының (ротацияларының) дугайында айтырыынче кирген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң Даргазы **И. Д. Лаптев** илеткел кылган.

Кежээки хуралдың эгелээриниң мурнунда ону даргалаан **А. И. Лукьяновтуң** сагындырганы болза, чаңгыда хүлээп алган ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлуну ёзугаар ССРЭ-ниң Оралакчы президентизиниң албан-дужаалын доктааткан болгай. Ынчангаш парламент даргазы, хүн чурумунга ССРЭ-ниң Оралакчы президентизиниң албан-дужаалын доктааткан болгай. Ынчангаш парламент даргазы хүн чурумунга ССРЭ-ниң Оралакчы президентизиниң соңгуур дугайында айтырыгны немей киирерин саналдаан. Депутаттар ол саналды дээш бадылаан.

ССРЭ-ниң Президентизи **М. С. Горбачев** Оралакчы президентиниң албан-дужаалынга депутат Г. И. Янаевти саналдаан. Ол кандидатты парламентарийлерге таныштыргаш, ону дуржулгалыг политик, быжыг принциптерлиг, эде тургустунуушкуннуң идепкейлиг киржикчизи болгаш талалакчызы кижи деп чугаалаан.

ССРЭ-ниң Президентизиниң саналдаттынган кандидатурага хамаарыштыр чамдык депутаттарның айтырыгларынга харылааның соонда, **Г. И. Янаевке** сөс берген.

Бо албан-дужаалга мээң кол-ла сорулгам болза, экономикада байдалды экижидер талазы-биле кызымаккай ажылдаары, экономиктиг хостуг чорукче болгаш өнчүнүң хөй хевирлиг болуурунче, рынокче шилчиир үеде чонуң социал камгалалын хандырбышаан, рынок харылзааларынче шилчииринче угланыышкынны шыңгыы сагыыры болур деп, Оралакчы президентиниң албан-дужаалынга кандидат медеглээн.

Кандидаттың чугаалап турары-биле алырга, националдар аразының харылзааларында дүшкүүрлуг чорукту чок болдурарынга, кижиниң эргелериниң чүгүн-даа мурнунда сагыырынга идиг кылыры, улус бүрүзүнүң бот-тодараттынарынга болгаш бот-башкарылгазынга чарылбас эргелерин хүлээп көөрү, хоойлу-дүрүмнү хүндүлел көөрүн катап тургузарынга, күш-ажылчы сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглап тургузарынга идиг кылыры эң чугула боор турар.

Г. И. Янаевтиң улус депутаттарының айтырыгларынга харылааның соонда саналдаттынган кандидатураның дугайын чугаалажып көөрү эгелээн. Депутаттар **В. Е. Курташин, Б. А. Алламуратов, М. С. Капица, В. Д. Романенко, С. А. Шалаев, Э. Абакиров, И. А. Каримов, В. В. Терешкова, В. В. Барановский, Н. С. Сазонов** олар Г. И. Янаевтиң кандидатуразын шиитпирлии-биле деткээн. Чүгле чаңгыс кижи — С. Н. Хаджиев — «удур» бадылаарын чугаалаан. Ооң бодап турары-биле алырга, рынокче шилчиир үеде саналдаттынган кандидаттан өске бодалдарлыг дузалакчылар ССРЭ-ниң Президентизинге херек боор турар.

Хурал даргазы саналды соксадырын сүмелээн. Ол саналды бадылаашкын-биле чүүлдүг деп көрген. Съездиге соңгааш, бадылааны саналга комиссиязы ажылдап эгелээн.

Ооң соонда Съезд орай кежээге чедир ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа составын четчелеп тургузарының айтырыын чугаалашкан.

(СЭТА).

ХОЙЖУНУҢ КОДАНЫНДА

Электри-чырыткылыг малчын аал. Кажаалар иштинде безин лампалар хып турар. Кажааны малчынның бирээзи ажытты. Чаа төрээн он ажыг хойну аңгылай тургускаш, долгандыр камгалалдыг кажааржыгаш кылып каан. Мырыңай чаш-чаа төрүттүнген хураганнар ээп каап, теңдиңейнип чоруп турлар. Хойжунуң коданында хойларның төрүп эгелээни ол.

Чөөн-Хемчикте Хорум-Дагның бо кыштаанда дуржулгалыг болгаш хоочун малчыннар бар болду. Улуг хойжунуң ады Куулар Боражыкович Сарбаа дээр. Бо удаада ооң дузалакчызы Моңгуш Өмшыырапович Шолбан-оол-биле чугаалажып ор бис. Олар кады малчыннаан, эрткен үш чылда эки көргүзүглерлиг болуп, чүске оңаштыр тозан хураганны камгалап ап келген. Бо хүннерде оларда кыштаглаашкынның байдалы эки. Аал чанында олары четчир.

— Чайгы үеде эмеглежип, он үш тонна сигенни белеткеп алган бис. Хорум-Дагның оъттугени эки үнер чер-ле болгай. Бо кыштың эге үези чылыгдыр. Черниң хары чуга, мал одарлаарынга таарымчалыг. Ол база өөрүнчүг-ле-дир — деп, дузалакчы кадарчы Моңгуш Шолбан-оол таныштырды.

Малчыннарның хандырылгазынче сагыш салдынып турар. Чыраа-Бажы ажылчын кооперациязының автомагазини бола келир. Бараанар элбек болур. Далганны, өске-даа аъш-чемни оон садып алырлар. Номчуур солуннарын почта дажыглакчызы Ооржак Херээжена Соютмаа үгбай эккеп бээр. Чыраа-Бажында, Хорум-Дагда ол дег кызымак почтачы чок-ла боор. Ол суурдан солуннарны алгаш, автобус-биле чоруптар. Малчыннарның дужунга дүжүп каар. Чайый сугну-даа сүзүп чораш, улустуң чагыткан солуннарын чедирип кээр, ээстиг үгбай-дыр деп чугаалажып олурлар.

ЧУРУКТАРДА: малчын Моңгуш Шолбан-оол хойларының чанында.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** сөзү, фотозу.

СЫҢЫШПАС КЫЛДЫР ӨСТҮРЭЭЛИ

Шаанда бистер, тываларда дайым үезинде безин, аштаваан болгай бис. Ынчан мал-маганывыс дыка хөй турган, ооң аъырал-ачызы биле түрегдел көрбедивис. Ам кээп, садыг-магазиннерде аъш-чем кызагдаан, харын мырыңай улус коргунчуг чүүлдер чугаалап, аш-чут болур дижип турар апарды. Оода боттарывыстың аъш-чемивис — далган тарааны, үс-саржаавыс, эъдивис кайнаар барганыл?

Мээң өскен, төрээн черим — Ишкиннерниң ол-бо талалары доозазы-ла кыштаглар турган чүве. Мал-маган ындыг хөй. Ол черлер ам коллуу-ла ээн калган. Чамдыктарында совхозтарның эвээш малчыннары бар-ла харын.

Мурнунда аңаа хамык мал-маганывыс ам кайнаар барганыл? Бойдустуң дүрүмүн ёзугаар олар улам өзүп ковудээр ужурлуглар. Күрүне планынга киргени хөй. Ол харын ындыгла-дыр. Күрүневис бисти азырап тур ышкажыл. Ынчаарга мал-маган өстүрер дээш чүткүлүвүс чүге чогул? Малдан алыр хураган, анайывыс, бызаавыс эвээш-тир. Чүгле Ишкиннерде эвес, харын бүгү Тываның девискээринде эвээжээн мал-дыр бо. Тыва ам тускай доктаалын күрүне апарган ышкажыл. Ынчангаш айтырыгларны боттарывыс коллуунда шиитпирлээр апарган эвес бис бе? Мен ынчап-ла бодаар-дыр мен. Амыдыралывыс — малывыста. Планны кызырар арга чок бе? Малдың эъди, сүдү, дүгү херек. Ынчангаш ону дегерип-өлүрүп чиирин кезек үеде эвээжетсе. Оорлатпаза! Кезек када өстүрүп алыылыңар, ынчан чарыгдаары-даа тыпты-ла бергей. Малывысты катап-ла хемнер унуарынга сыңышпас кылдыр өстүрээүссе! Мал-маган өстүрери ам кызыгаарлавайн тур ышкажыл. Магазиннерге эът, сүт, саржаг, далган, тараа четчир турар ужурлуг чүве-дир ийин.

Мен-не болзумза, оорлар-биле демиселди чаныш-сыныш чокка чорудаза, оларга кандыг-даа өршээл, келдерел бербезинээс! Ынчан мал-маганывыс эдерлир, аъш-чем-даа элбээрдир ийин. Чонну биле хоойлу-дүрүмнү шыңгыырратса көрем.

Шожал ООРЖАК.
Каа-Хем суур.

РОССИЯНЫҢ БЮДЖЕДИ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Республика Совединиң болгаш Националдар Совединиң декабрь 26-да каттышкан хуралын Б. Ельцин даргалаан болгаш аңаа келир чылда Россия Федерациязының бюджет системазын депутаттар бүгү талазы-биле чугаалажып көргеш, «РСФСР-ниң 1991 чылда күрүне бюджединиң системазының дугайында» хоойлуну хүлээп алган.

Бюджетте бирги ээлчегде аъш-чем программазын шиитпирлээринге болгаш Россияның көдээзин катап тургузарының ажылдарынга хөй акша-хөреңгини тускайлааны илеткелчи И. Силаев онзалап айыткан.

Россия Федерациязының келир чылга бюджединиң нийти орулгазы 247 миллиард хире рубль, чарыгдал кезээ — 258 миллиард хире рубль болур ужурлуг.

Санал берген депутаттар төлевилелдиң кыры-биле тургустунганын, чедир ажылдап кылдынмааның шүгүмчүлээннер. Ылангыя күрүне эрге-чагыргазының органнарынга чарыгдалдарның хөй болуру оларны дүвүреди турар. Чижээ, келир чылдың Ындыг чарыгдалдар нийтизи-биле 1,2 миллиард ажыг рубльге кевүдээр. Ынчангаш үндүрүг-дужаар төлекчилери РСФСР-ниң чүгле Дээди Совединге 27 миллион рубльди бээр апаар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге ол хоойлуга эдилгелерни кылырын дагзыкан.

СЭТА-ның корр.

ДЕМНЕЖИЛГЕНИҢ ЧАА ХЕВИРИ

Каттышкан хуралдан

РСФСР-ниң Компартиязының Улуг-Хем райкомунуң болгаш район Советиниң сессиязының каттышкан хуралын чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайга эрттиргени республиканың партия организацияларының амыдыралында чаа чүүл болган. Мындыг каттышкан хурал эрттирерниң практиказы амдыызында бистиң амыдыралывыста чок болган телээде, ол чедер-четпестерлиг эрткен.

Хүн айтырыының кол сөзэ — кыштаглаашкынны чедиишкинниг эрттирерниге коммунистерниң ролю турган, ынчалза-даа хүнзедир болган ... хуралдың үезинде кол нуруузун ийиги чергениң организастыг айтырыглары ээлепкен.

Хуралды ажылар эрге дээрге... бичии айтырыг ышкаш сагындырар. Херек кырында партия райкомунуң бирги секретарының маңаа холгаарлааны районда эрге-чагырганың бөгүн кымның холунда турарын тодаргай көргүскен.

Район Советиниң болгаш оон күүскомунуң даргазы Бадарчы Седейниң кыска илеткелинден районда кыштаглаашкынның нарын байдалда эртип турары илдең болган. Район мал чемнери-биле чүгле 27 хүн хандыртынган. Ажыл-агыйлар удуртукчулары Красноярск крайның мурнуу чүгүнче болгаш Усба-Нур хөлче көргеш олурупкан. Эң берге байдал «ҮТКА 25 чылы» болгаш «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарда тургустунган.

Бо айтырыгны кыштаглаашкынның кирээ кире бергенде, [illegible] малы хоорлуг чүдээп эгелээрге эвес, бир бурунгаар чугаалажыр турганын эштер демдеглээн.

— Мал чеми чедишпейн турда, бистиң Арыг-Үзүү суурувустуң чамдык чурттакчылары хуу мал-магалыын сиген кажааларын үрээш, совхоз сарааттарынче киирип турар. Чүге дээрге, кол зоотехниги-даа, кол экономизи-даа, директору-даа чок, ээн куруг совхоз-тур бо — деп, «ҮТКА 25 чылы» совхозта хой бригадири Суузунай Хаваа чугаалаан. — Төрүүр кодааннарда оода адыш иштиг сула безин чок, а бо президиумда олурар даргаларның арын-шырайынче көрүңер даан: мында бичии-даа дүвүрээзин чок. Бистиң совхозувуска кээрин кээр даргалар чүве бо. Келгеш чүгле хурал эрттирип каар, а хурал эрттиргенинден мал чеми немежи бербес чүведир.

Район Советиниң депутаттары болгаш пленум кежигүннери Эъжимде мал эмчизи Алдын-оол Байыр-оол, «Эйлиг-Хем» совхозта ошку кадарчызы Василий Доржу, Кечил-оол аттыг совхозта саанчы «Мерген Ховалыг болгаш өскелер-даа кыштаглаашкынның чорүп турарынга хамаарыштыр улуг дүвүрээзинниң кодурген. Райкүүском даргазы Б. Седей АУК даргазы Николай Бу[illegible] болгаш кол зоотехник Салых Текеевти кыштаглаашкынны багай организастааны дээш ажылындан үндүрер-киириге чедир айтырыгны тургускан. Оон байдал дораан дайын экижий бээр деп, Аңаа бодаарга, суггарылга системаларының эгелекчизиниң начальниги Хеймер-оол Кууларның районда күчүлүг «Найырал» ассоциациязының акша-хөреңгизиниң кезик-чамдыызын фермалар септелгезинче киириштирзе деп саналы боттуг хевирлиг. Малчыннарже комплекстиг үнүүшкүннерни катап организастаарының негээзи саналдар база деткимчени алган.

Партия райкомунуң бирги секретары Владимир Неделинниң рынок экономиказынче шилчилге дугайында илеткели хүн айтырыындан дашкаар чүүл болзажок, хуралдың киржикчилериниң сонуургалын болдурган.

Ол-ла каттышкан хуралга күүскомунуң чаа кежигүннерин бадылаан. Бир эвес райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң начальниктиинге Анатолий Ме[illegible], районо эгелекчизинге Таисия Куулар, «Улуг-Хем» солунунуң редакторунга Арапчор Оскур олар илдик чок бадылаткан болза, райкүүском даргазының тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле оралакчызынга Валерий Коневтиң кандидатуразы эрттипестээн турупкан. Район Советиниң депутаттарының хөй кезии оралакчының эгедужуналынга В. Коневти шала чажыт байдалга киирип алыр дээнинге таарзынмайн барган.

Бир чеже Валерий Конев ол ажылга каш чыл бурунгаар ажылдап турган, «кадыы баксыраан» үнүп чорупкан турган. Шак ынчаар райкүүском даргазы Бадарчы Седей чеже-даа ыйыткаш, бодунуң алды дугаар оралакчызын бадыладып шыдавайн барган.

Моон мурнунда партия райкомунуң бюро кежигүннерин Уставты хажыттынмаан, ажык бадылаашкын-биле эрттирген турган. Ону контроль комиссиязы күш чок болдурган. Партия райкомунуң бирги секретары Владимир Неделин частырыгны кылган-дыр бис дээн, ажык бадылаашкын-биле эрттирген бюро кежигүннерин ол олчаандырзын чажыт бадылаашкынче киириптерин оралдашкан, ынчалза-даа пленум кежигүннери бюрода аппарат ажылдакчыларының колдаанын бурууу шапкаш, альтернативтиг кандидатураларны база киирерин чедип алган. Түңнелинде элээн каш кижи, ооң иштинде «Улуг-Хем» солунунуң редакторы Арапчор Оскур, бюро кежигүнүнге чажыт бадылаашкын-биле соңгуттурган.

Каттышкан хуралдың киржикчилериниң кол нурууу мындыг хуралды моон соңгаар-даа практикалаарын чоптуг деп санаан. Чүгле хүн айтырыынга кайы-даа таланың — партияның-даа, Советтерниң-даа — сонуургалын болдурган шиити теманы шилип алыры чугула. Бо хурал партияның Советтерде коммунистер тавырыштыр ажылдап эгелээниниң херечизи-даа боор чадавас.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.)

Бараан саарылгазының бо чылда күүседир ужурлуг планныг даалгазын Сүт-Хөл райпозунуң бүгү садыглары күүседипкен. Беш чылдың даалгалары база ажыр боттанганын дыңнаттылар. Чедиишкинниг ажылдаан садыгжыларның саны өскен.

ЧУРУКТА: ол районуң мурнакчызы Анай Даржаевна Бокаштай садыг шугумунга чээрби ийи чыл четкен. Аъш-чемнерниң садыгларже хуваалдазын ол кылыр. Мергежээн ажылы-даа ол. Кызылдан яблоктарны болгаш оон өске-даа ногаа, чимис аймаан машиналар эккээр. Анай Даржаевна ону хамык магазиннерже хуваап чорудар. Районнуң чонун витаминниг продуктулар-биле хандырарының чугулазын районуң ажылдакчылары эки билирлер. Ындыг сагыш човаачал ажылдакчының бирээзинге Анай Бокаштай хамааржыр.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Профэвилел амыдыралы

АМЫДЫРАЛДЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИНГЕ ҮНДЕЗИЛЭЭШ

ССРЭ-ниң парламентизи чоокта чаа ССРЭ-ниң профэвилелдериниң, оларның эргелериниң болгаш ажыл-чорудулгазының магадылалдарының дугайында Хоойлуну хүлээп алган болгай. Ооң-биле чергелештир, Тываның профэвилелдериниң XIX конференциязы чоокшулап орар. Журналист Маадыр-оол КАЛЧАН профоблчөвүлелдиң секретары М. М. ФИРСОВАДАН аңаа хамаарыштыр интервью алган.

— Марина Михайловна, эвилел аразының XIX профэвилел конференциязының ийиги ээлчээ чоокшулап орар болгай. Республиканың профэвилел чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазының организастыг тургузуунуң дугайында айтырыгны база аңаа чугаалажыры көрдүнген. А бир чыл бурунгаар эрткен конференцияга профэвилелдерниң эргелерин чугаалашканна болгай. Ам чүге ол айтырыг катап тургустунуп келгени ол ирги?

— Бистиң чуртувуста, бистиң республикада-даа профэвилелдер бүдүрүлге-адырлар аайы-биле тургустунган. Ында профэвилел бүрүзү уставтыг, боттарының кежигүннери эргелерлиг болгаш хүлээлгелерлиг. Төп комитеттер баштадыр боду удуртур-даа баштадыр чергелиг. Моон мурнунда чылдарда профэвилелдер ССРЭ-ниң чаңгыс аай эвилелдер аразының профэвилелинге каттышкан, уставтыг. Ында көрдүнгени эрге-хүлээлгелерлиг ВЦСПС-ке хамаарышкан удуртур органнарлыг турган, А республикаларга — адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарының профоблчөвүлел болгаш адырлар аайы-биле профэвилел ТК-лары удуртуп турган.

Федерация принцивинче шилчиишкин-биле холбаштыр бистиң республиканың профэвилел организациязы Россияның хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязының болгаш ССРЭ-ниң профэвилелдериниң бүгү-шиити конфедерациязының кежигүнү болуп турар. Ооң-биле чергелештир ажылдың арга-хевирлери база өскерлип, республиканың профэвилел органының тургузуунга база өскерилгелер негеттинип турар.

Адыр аайы-биле профэвилел организация бүрүзү бодунуң профэвилел уставында көрдүнгенин езугаар бот-тускайлаң ажылдаар. Нийти сорулгаларны шиитпирлээринге оларның ажыл-чорудулгазын таарыштыр каттыштырары-биле эки туруның республика органы тургустунар болгаш ол орган тускай эргелерлиг болур.

— Адырлар аайы-биле профэвилел обкомнары бот-тускайлаң ажылдаар ужурлуг болгай. Ам база бир органның херээ бар бе ынчаш?

— Республика органы турары шуут албан деп бодаар мен. Бодап көрүңер даан: кайы-бир профэвилелге хамаарышпа турар болза-даа, чүгле дугуржуп чугаалажып тургаш шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар адырлар аайы-биле профэвилел организацияларында эвээш эвес болгай. Чонну ажыл-биле хандырарының айтырыглары, ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының, эмнелге, садыг, амыдырал хандырылганың айтырыглары дээш өске-даа айтырыглар аңаа хамааржыр. Ортектер талазы-биле, экология болгаш оон-даа өске айтырыгларны база ап көрээли. Ылаңгыя рынокче шилчилге үезинде, республиканың бот-догуннаашкынын хүлээп алган үеде, кандыг-бир айтырыгларны шиитпирлээрин чер-черге хүлээп ап турар апарганда, эрге-чагырганың болгаш башкарылганың органнарынга чонунуң эргезин болгаш дүрүм езугаар эргелерин камгалаар талазы-биле профэвилелдерниң каттыштырыкчы ролю маңаа шуут чугула турар ужурлуг. Профэвилелдерниң киржилгези чокка амыдыралдың чугула айтырыгларын чазак чери хүлээп албайн турары ам безин коску болгай.

— Марина Михайловна, адырлар аайы-биле профэвилелдерни Федерация каттыштырып турар деп чугаалап ладыңар. Чүгле ады өскерилген дээрден башка ол-ла профоблчөвүлел хевээр артпас чүве бе?

— Хамык ужур чүгле аты эвес. Ол атты хевээр арттырып, шак-даа болур-ла ыйнаан. Кол-ла чүве — боттарының профэвилел органының эргелерин конференцияга оон кежигүннери боттары тодарадыр болгай. Бот-боттарының ажылдарын катаптаныр чорук ынчан турбас. Эге организациялар боттарының ажылынга тускайлаң болур ужурлуг. Организастыг тургузуун база бөлүүнзүүр апаар: конференцияларны беш чылда бир удаа чыыр болгаш [illegible]. Доктаамал удуртур орган — чөвүлел херек [illegible] үеде ажылдаар апаар.

Чөвүлелдиң тургузарының принциви база шуут өскерлир — ынаар кежигүн организацияларының 5 төлээлекчизи [illegible] кирер. Чөвүлелче төлээлекчилер чорударын болгаш оларны солуурун кежигүн организациялар боттары шиитпирлээр. Чөвүлелдиң ажылын бедик мергежилдиг профажылдакчылардан тургустунган аппарат удуртур. Оон структуразы болгаш штаттарын бүрүн эргезиниң үезинде ол харылаар.

Ол аппарат ажылдап турар болгаш ооң ажылдакчыларының саны ол хевээр-даа турар, ону кызырып-даа болур. Чаа органның эргелери болгаш хүлээлгелери-биле дүүштүр ол аппарат тургустунары чугаажок дээрзи билдингир. Чижек кылдыр организастыг ажылды ап болур. Бир эвес моон мурнунда ооң харылаар ажылдарынга: кадрларны ажылга таарыштыр тургузары, профэвилел организацияларының устав талазы-биле принциптерин күүседип турарының талазы-биле хыналда хамааржыр турган болза, ам ол бүгү ажылдар адырлар аайы-биле профэвилел органнарының ажылы апарган. Ол талазы-биле угланыышкынның ажылдары чөвүлелдиң аппарадында келген — эвилел аразының сорулгаларын шиитпирлээринге кежигүн организацияларның ажыл-чорудулгазын таарыштырарының айтырыглары, адырлар аразының чорудар ужурлуг хемчеглерин организастаары база белеткээри болгаш оон-даа өске.

Ажылга кызырылга талазы-биле чүнү чугаалап болур? Моон мурнунда тургаш ышкаш, адырлар аайы-биле комитеттерниң талазындан акшаландырар чорук чок болган, чүге дээрге кежигүн дадывырының кол кезии эге организацияларга артар апарган болгай. Ынчангаш бо өскерилгени база өөренип көөрү чугула боор. Ажылдакчыларны элээн кызырары көрдүнген. Мээң бодаарымда, турарым-биле алырга, янзы-бүрү агымнарның хуу сүрүүшкүннериниң чижээн ап турганы, арткан санныг кижилер ол бүгү ажылдарны кылып шыдаар бе дээрзин база өөренип көргени дээре боор. Чүге дээрге профэвилел кежигүннериниң саны эвээжевээн-дир, девискээр талазы-биле ырак-узак черлерде чурттап турарывыс хевээр болгай, ынчангаш командировкаларже база эвээш эвес үнеривис албан. Маңаа чүгле албан чериниң талазы-биле эвес, а херектиң чогумчалыг болурун бодааны дээре боор. Конференцияның делегаттары шын болгаш төнчү түңнелдерни конференцияга хүлээп алыр боор деп бодаар мен. Ам херек чүгле оларның сөзүнден хамааржырда-ла.

— Сөөлгү айтырыым, Марина Михайловна. «Профессионал эвилелдериниң, оларның эргелериниң болгаш ажыл-чорудулгазының магадылалдарының дугайында» Хоойлу чоокта чаа хүлээп алдынган болгай. Ону канчаар үнелеп турар силер, профэвилелдерге ол Хоойлу чаа чүнү бергенил?

— Бир дугаарында, ол Хоойлунуң биске ажыы болза, ылаңгыя бистиң бо үеде — рынок үезинде, бис чоннуң эрге-ажыын хоойлу езугаар камгалаар ужурлуг бис;

— ажылчын кижини ажылдан үндүрерде, профэвилелдиң чөпшээрели чокка ажыл берикчизинге болдунмас дээрзин Хоойлу тодарадып турар болгай;

— профэвилелдерниң күрүне, партия, ажыл-агый органнарындан хамаарылга чогун Хоойлу көрүп турар;

— бүдүрүлгелерниң удуртукчуларын профэвилелдер-биле коллективтиг керээ чарарының дугайында чугаалажыышкыннар кылырын Хоойлу айтып турар. А моон мурнунда чылдарда ол керээни чарарын удуртукчулардан дилээр чыгыы турган болгай. Ам коллективтиг керээ бистиң дүрүм езугаар эгевис апарган болгаш ооң күүселдезин ийи таладан негээр апарган бис.

Профэвилелдер дугайында Хоойлуну хүлээп алганы-биле холбаштыр улуг харысалга профэвилел комитеттеринге болгаш республика органынга онаажырын утпас херек. Ажыы-биле чугаалаарга, профэвилелдерниң эргелери аажок улгаткан-дыр, ам ону чүгле амыдыралга боттандырып эгелээри чугула.

СҮТ—ХОВАР БАРААН ЭВЕС-ТИР

Директорга сөс

Аъш-чем аймаа төктүп-чайлып чыдырда-ла, бистиң столдарывыс кырында чүү-даа чок болуп турары чаңчыл апарган. Ооң тодаргай чижээн кижиниң амыдыралынга эргежок чугула продукт болур сүтке көргүзейн.

Кудумчуга-даа чорумда, ажылдап-даа олурумда шагаан-арыгжылар мени амыратпас-тыр: сүт садыгларында ол продукт чүге чок чүвел, аарчы, сметана канчап барганыл? Дорт харылап каайн: районнуң совхозтары күрүнеге сүт садаа планын чежемейниң-даа күүсетпейн турар болза, бистиң заводувуска бо берге үеде безин кээп турар ол продуктунуң хемчээли шагаан-арыгжыларның болгаш район чурттакчыларының хереглелин 2.3 катап ажыр хандырып болур.

Ийе, билир мен, ажыл шагының соонда, мурнунда хоорайның садыгларындан сүт садып алыры канчап-даа болдунмас. Ажылды октапкаш безин сүт садынга кээрге, кандыг ийик? Кижи бажы кизирт болур! Бичии болгаш кээриңерге, сүт төнүп калган дээр.

Сүттү хоорайның төвүнде болгаш үлетпүр зоназында, 6-гы микрорайонда садыгларга он-он фляганы эккээрге, садыгжылар чүгле ажыл шагы төнгүжеге чедир садаа сүт алыр. Оларны кижи билип болур, чүге дээрге артыр сүт ап алгаш, ажыдып алыр болза, ооң өртээн оларның карманындан тырттар. Сүт садыгларының кайызында-даа соодукчу чок.

Сүт оочурлаары дыка ковей шагаан-арыгжыларның тускай мергежили апарган. Өл-чаш ажыл-теддүг ажылдынар ажыл хүнүнүң кезиин оочурга туруп эрттирер апарган. Кайы шире-дир, көрүңер даан, хоорай чурттакчыларынга сүт чедишпейн турда, бистиң продукциявысты садыглар хүлээп ап шыдавас болганындан, ону өңгээр ажыткаш, аарчы кылгаш, барык-ла халас өртек-биле Кызылдың куш фабриказынга дужаар кылдыр албадаттырып кээр-дир бис. Шак ынчаар хоорай чурттакчылары болгаш сүт заводу канчаар-даа аажок улуг когаралга таваржып турар.

Бир эвес сүт садыгларынга соодукчулар турган болза, сүт аймаан эртенги шактарда-ла сада берип болур. Бөгүн байдал кандыгыл? Совхозтардан сүт дүъшке чедир кээр, оон соонда бис ону садыгларга эккээр бис. Мынчап кээрге, сүттү чүгле каш-ла шак дургузунда садар ышкажыл! Садыглажыышкынны организастап билбезивистен кижи үези, кижи нервизи чиир хутбай оочур деп чүвени боттарывыс-ла тургузуп турар-дыр бис.

Райпо ажылдакчылары соодукчу тыппас, сүттү эртенден кежээге чедир садарын организастап шыдавас улус болза, идегелдиг эрги аргаже кирзин — үш литрлеп доңургаш сатсыннар!

Хоорай, район даргалары, ооң иштинде райпо удуртукчузу Николай Черепанов, хоорай чурттакчыларының сүт садып алыр дээш хилинчектенип турарын билбес. Чүге дээрге көңгүл туткан дарга кижи көзүлбес хоорай-ла болгай бо! Бир эвес олар чону-биле кады оочурларга иткилежип турган болза, берге байдалды билбээр ийик. Боттарынга-ла аъш-чем аймаан артыындан эккеп берип турар болза, «калбак массаларның» канчап-даа турары оларга хамаан чок ышкаш кылдыр сагындырар-дыр.

«Сельхозхимия» гаражында турар заводтуң продукциязын сайгарып чадажып тургаш, чаа заводту чоор бис? Оон-на чылдагааны-биле Шагаан-Арыгның тудуг комбинады бо чылын заводка кылза чогуур тудуг-монтаж ажылдарын чүгле 28 хуу шиңгээдип алган боор.

Амир ООРЖАК,
Шагаан-Арыгның сүт заводунуң директору.

ОРУККА УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Дуңмаларывыс Лхагвасурэн биле Хажидмаа

Ийе, шак ындыг дуңмаларлыг болдувус. Чок, оларны чаа торуттунгеннер деп бодай бербеңер аа. Моолдуң Завхан аймаанда «Бадрал» күрүне ажыл-агыйында улус. Бирээзи — оол Улан-Баторнуң кедээ ажыл-агый институдун дооскан, а Хажидмаа — Хову-Алдайда медучилище дооскан. Салым-чолун каттыштыргаш, өг-бүле апарганындан бээр он чыл чедип турар. Кайызында — «Бадралдың» специалистери.

Биеэде тыва улуста, ындыг чаңчыл бар: бодундан бичиизин дуңмам, оглум, уруум дээр, улугларын акым, угбам дижир. Ынчангаш бо чаагай чаңчыл езугаар Лхагвасурэн биле Хажидмааны дуңмаларывыс дээрзивис ол. Бистер дээрге — «Шын» солунунуң бедик журналистери. Завхан аймактың «Туяа» солунунуң ажылдакчыларының чалалгазы-биле дуржулга солчуп, аңаа бо чылдың ноябрьда [illegible] чораанывыс ол.

Узун болгаш кижиниң бодунуң билбээн оруунга маңнап [illegible], уш-дуу оруу карак четпес, дувуңгур тортуктуг ховуга саатай бээрге, кижиниң сагыжынга чүү кирбес дээр силер. Бурган өршээ!

Бис Лхагвасурэн биле Хажидмаага дуңу болуп ужурашкан бис. Ындыг аныяктарны барын канчап билир боор. Он ажыг километрни дорт шак дургузунда «союп» эрткеш, эртенгиниң беш шак ажып турда, «Бадралдың» төвүнге сирилээн-кавылааш, сугда ыяш дег чүвелер келген бис. Моолдуң суурлары ындыг-ла болгай: кыдыгларында өглерин кудумчулай тиккеш, херимнеглиген каан. Шак-ла ындыг өглер кудумчузу-биле эртип бээр чорувуста, бирээвис олурган:

— Дуу өгнүң дуңдүгү чырып тур, ындаа тыртыр-дей чолаачывыска ооруушкулуу кончуг чугаалады. Эртенгиниң 6 шак безин четпээнде туруп келген, чүү мындыг эрес-өг боор деп бодадым. Херимниң улуг ээжи ажык. Машинаны доктааткаш, херим иштинче кирип кээривиске, аныяк эр кижи уткуй кылаштап келди. Орустап-даа, моолдап-даа мендилештивис. Дылды билири кымга-даа, кажан-даа ажыктыг чүве-дир ийин. Моол эр база бис, тывалар-даа, бистиң ийи чоннга берге үелерде ачылыг холун сунуп берип келген орус улустуң дылын бот-бодувустан шаг дилеп [illegible], аарыг-кадывысты айтырыжыптар болгаш билип кылдыр өөренип алганывыс эки-дир ийин. Эки. А оон кырынга бистерниң журналистериниң бирээвис, моол улустуң дылын тергиин аки эвес дээрден башка, сеткил-сагыжын хандыр чугаалажыптар кылдыр билир. Кайы-бир нацияның дылын өске кижи билири дээрге, ажыы-биле чугаалаарга, ол төрел кижи ышкажыл. Оон башка чүү дээр боор. Ынчангаш «кел дивээн аалчылар», бистер ол аныяк өг-бүлеге киргеш, дораан-на эгенмейинде, хала чокка чугаалажып таныштывыс.

Берге өйде бичии-даа бол, дуза көргүзүп, ачы-авыралын чедиргеннер кижиге уттундурар боор бе? Уттундурбас. Моол өг-бүлениң аныяк ээлери биске, түрээн, доңган улуска, чедирген дузазын чүнүң-биле деңнээр боор. Бир-тээ, журналистер болганывыста, оларның чымчак, кээргээчел сеткилдиниң, хүндүлээчелиниң дугайын бистиң солунувустуң номчукчуларынга чугаалаар бодадывыс.

...Өгге кирип келдивис. Делгемин, чырыын! Сайгылгаанныг. А бис кире бээривиске, херээжен ээзи база дораан-на туруп келди. Арай човаачыг-даа, улусту ындыг даң бажында оттуруп, девидедип деп чүве аңаа бе? Барып-барып үш танывазы улузун аан! Өске чуртка. Ындыг-даа болза бергеге таварышканга дузалаары кандыг-даа нация кижи бүрүзүнүң кижизиг мөзүзү ол болур ужурлуг. Хажидмааның бичии кызы база оттуп келди. Дөрде база демир-орун. Ында ийи бичии чүве удуп чыдыр. А солагай талада бичии орун хостуг. Оон үстүү баажында база бир бичии ол удаан. Дуңмазы ол чорду.

Бичии болгаңда боолдааш ашак кирип келди. Чанында база-ла чырык өгнүң эр ээзи ол. Хамык улусту хайындырып, оттурган улус болгаш келген, таварышкан ужурувусту тайылбырладывыс. Өгнүң ээлери мурнунда-ла билгени илдең. Бергеге таварышкан ынчанган улус-тур деп, олар эскерип каапкан. Ынчанмайн канчаар, оон башка шак ындыг даң бажында улус кээр боор бе. Олар бистиң улам кээргедилер. Хажидмаа-даа дораан-на отту салгаш, чугажак ак-демир пашка шайны хайындыра берди. Суугузун магадап олур бис. Быжыг, кылын демирден кылып каан. Тыва өглерниң ышкаш эвес, бедик. Суугуну долгандыр бедидип хааржактааш, оон иштин шаптап каан. Ынчангаш хөнек, сава салырынга дыка эптиг. Суугу аксында ишкир кылын, демир дескии бар. Одаар ыяжын ында киирип, салып алган боор чорду. Арыг-силиг, чээргени-даа төгүлбес.

Ол аразында өгде бичии кижилер база шупту-ла туруп келдилер. А бис эвес болза, удуп чыдарлаар турган боор ийин оң. Ону бодааш, бодум хуумда улам-на човап, сагышсырап олурдум. Өөрлерим база ынчалдылар. Ынчангаш хелемечивис — бир эживис боттарывыстың ол сеткилин чугаалап дамчытты. Ажырбас-ажырбас дээп, өзулуг-ла сеткилинден бистени оожургаттылар. Кеттингени база шоолуг эвес кышкы сапогтарлыг улусту олар база дораан эскергеннер боор. Ындыг ырак черге, барып-барып кыжын чораааш, оода чылыг идиктер кедип албас чөгенчиникти корем. Угаан кыдыра болганы ол ыйнаан. Оон башка чүү дээр боор. Экизи көрген, Улиастайдан чамдыктарывыс конфета, печенье-даа садып алгылаан болгаш оон аңгыда, блокнот-саазын, Тыва дугайында демдектеривис база арткан чүве. Өгнүң улузунга — улугларындан бичиилерниге чедир оларны үлегиледивис. Шай-даа дораан хайынган. Термостарга куткулапкан. Моол өг-бүлелерде термостар-ла хөй. Ийи-үш-даа бар. Шай аңаа кезээде чылыг турар.

Хөөкүй дуңмаларывыс биске аъш-чемниң дээжизин салдылар. Өгнүң эжик аксында сайгылгаан бар, септеттинер чолаачывыска эптиг аажок. Ынчангаш машинавысты херим иштинче киргеш, септеп алырын өгнүң ээлеринден диледивис. Ол хире сагышсыраачал улус дораан-на чөпшээреди, айтырган херек чүү боор дээн нер ышкаш болду.

Бирээвис аргажок аарыг чораан. Ол дээш сагышсыраааш, бергедеп-ле чораан бис. Ол эживис бистиң сагышсыратпас дээш боду аажок-ла маадырланып, туттунуп чорду. Орук ара эмнелгеге киргеш, сыкырткан-даа. Экизи көрген. Хажидмаа база фельдшер кижи болган. Оон башка ол суурдан эмчи дилеп база чорук кылыр турган бис. Улиастайның эмчилери чаңгыс катап сыкыртыр шприцтерни база ковейтир берип кааннар.

Шайлап алгаш, чолаачывыс-даа септеттинип кирип кел. А бистер, чылыкаан улус «уйгуга соктуна»-ла берген бис. Редакторувус ширтек-чадыг кырынга тонунуг хевээр-ле чыдыпты. Өгнүң бичии уруу, школа назы четпээн кижи-дир ийин, бир сыртыкты алгаш, бодунуң дылынга чугаалаттынып, ону даргавыстың бажының адаанга салып бээр деп оралдашты. Чаптанчыкыын, чаражын! Чаактары боов тур кызыл. Бичии дуңмазын база опейлеп, удудуп турду ийин. Аңаа дузалажып, бирээвиске сыртыкты салып бердим. Ол бичии кижи термосту база бистиң мурнувуска салгылады. Кижи бодуру чажындан дээр бис.

Удааш туруп кээривиске, кончуг-даа семис эъттиг — чылгы эъдин дүлгеш, тавакта салып каан тур. Шай-даа изиг. Өгнүң чылыы-даа амыр. Сеткиливистиң сергээн! Машинавыс кылдынар ирги бе деп байгы сагыжывыс ынчаан чыг чораан чүве. Чолаачы чүзү канчап барганын редактор-биле чугаалажып-ла чораан улус. Билбестек кижи, мен-даа чүвениң аай-бажын билир эвес мен. Бир эвес ол кезээ аргажок үрелген болза, ажыл-агыйның удуртукчуларындан дилеңир бодаан бис. Экизи көрген, чолаачывыс Володя үрелген деп бодап чорааны кезээн пат боорда ушта тыртып алгаш көрген. Аштап арыглаан. Үрелген чүве-ле билдирбээн. Бурган-на өршээзин деп тейлеп турдувус. Хөөкүй чолаачывыс үр-даа кылдынган кижи. Карак баспаан. А бис харын бичии куш кыныын алган бис.

Өгнүң эр ээзи, мал эмчизи кижи, ажылдап чорутту. А Хажидмаа эрес уруг чорду. Чугаакыр, топтуг, дузааргак. Изиг суг херек дээривиске дораан-на дузалады. Аарып чораан эживис чем шоолуг чивес боорга, кара-мүнден кылып бээрин чугаалады. Далаш-ла болгай бис. Оон кадында эживис база ажырбас мен, четтирдим деп кагды.

Изиг сугну куткан, радиатор үрелбээн, чүгле бир резинден суг төктүп тур. Ону дуглап алдывыс. Машинавыстың моторун даа сагыш-ла. Өөрүнчүүн! Өгнүң ээлериниң өөрүүрүн. Хүндүлээчел чон ынчанмайн канчаар.

Ол-ла кезек өглерниң суглаар чери элээн ырак улус чорду. Чамдыктар бичии шанакчыгаштарлыг, флягаларга суглаар. А бис машинавысты кылып алгаш, суглажып бердивис. Дуңмаларывыска, оңнуктеривиске. Шак ындыг ачы-буяны чедиргеннерге курлан чедир мөгейдивис. Бирээвис өгнүң чанында хирээлеп каан чыткан ыяштарны бир кезекти чарып-даа берди. Ол-даа болза өөрүп четтиргенинниң демдээ болгай аан харын.

Өгнүң арыг-силии, чылыын. Хараачада чалама ышкаш ак пөс баглап каан. Топтап көөрувүске, чеди чүзүн мал чуруу бар. Моолдуң бай боор турары малмаган ол болгай.

«Бадрал» бистиң Эрзинде «Чаа орук» совхоз-биле харылзаалыг. Кайы-даа ажыл-агыйның төлээлери бот-бодунга барып, дуржулга солчуп турар. Найыралдан үнелиг чүве бар эвес. А бистиң, түреп чораан журналистерниң, аныяктар — дуңмаларывыс Лхагвасурэн биле Хажидмааның өөнге киргенивис, олар биске сөглеттинмес ачы-дузазын чедирип, бистерни чылыткан, хүндүлээни база-ла ийи чоннуң бузулбас найыралының ачызы.

Чаа оңнуктеривис-биле, дуңмаларывыстың төрелдери, ажы-төлү-биле турааскаал кылдыр чурукка тырттыргаш, адрестеривисти солушкаш, ачылыг улуувустуң холдарын быжыг-биле туткаш, оруувус уламчылап, аъттаныпкан бис. Олар херим даштынче үнүп келгеш, улуг-аныяа чокка шуптузу хол чайып туруп кагдылар. Баяртла-байырлыг, оңнуктер! Чаа үнер 1991 чылда силерге улуг-улуг чедиишкиннерни күзедивис.

Седен ХЕРТЕК

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

ЧЕТПЕСТЕР ДУГАЙЫН ЧЕЖЕ ЧУГААЛАЖЫРЫЛ?

«Шекпээр» совхозта ол кайы хире уламчылаар ирги?

Ийе, кыштаглаашкынны хынамчалыг эрттирер, малдан алыр продукцияны эвээжетпезиниң дугайында район штавының, агроүлетпүр каттыжыышкынының хуралдарынга каш удаа чугаалашкан, аңаа совхозтарның директорлары, зооветспециалистери-даа шупту олурушкулаан. ССРЭ-ниң Президентизиниң ноябрь 8-те телеграммазында айыткан чүүлдерни ажыл-агыйларның удуртукчуларынга база таныштырган. Бо бүгү чугаа ам херек кырында канчаар боттанып турарыл?

«Шекпээр» совхозтуң директору амгы байдалды мынчаар тайылбырлады: кышка удур 1600 тонна сигенни, 120 тонна витаминниг сиген далганын, 8090 тонна силосту, сенажты белеткээн турган. Аңаа немей малга чарбалап бээр 260 тонна арбай биле сула бар. Эм холуксаалыг брикетти белеткээри-биле төп шаңга 4-5 кижи ажылдаар. Кыштагларда база төп сүт-бараан фермазында мал чемин баш бурунгаар сөөртүп чедирген. Совхозта бо хүннерде шээр мал 41 коданда турар. Чамдык кыштагларда хой төрүп эгелээн. Декабрь айны сөөлзүреди хой оолдаашкыны түлүктээр.

Нийтиниң малын кыштан хур-менди ажырары, продуктулуун кудулатпазы — бүгү улустуң хереэ болгай. Ынчангаш райкүүском даргазы С. Н. Ильенков баштаан район штавы бо совхозта «Тыва даг-дүгү» комбинаттың септелге-тудуг эргелелиниң көжүп чорууур механизастаттынган № 1 колоннаны, район төвүнүң чамдык коллективтерин быжыглаан. Ол ышкаш улус депутаттарының Шекпээр көдээ Соведи биле херээженнер чөвүлели Биче-Тей суурнуң агитквартираларын кодан бүрүзүнге шефтээр кылдыр үлей хувааган.

Мооң түңнелинде чүнү кылганыл? Каткылыг деп черде Карал-оол Ооржактың кыштаанда хой кажаазының дошпелген одээн каскан, Олег Ооржактың, Сарыг-оол Сарыгларның, Виктор Ылдыктың чаш хураганнар азыраар клеткалыг кажааларын кылып берген. Аңта өшкү кадарчызы Виктор Тараачынның бажыңын кылып турар. Практиктиг дуза бо-дур харын.

Совхозта партком биле профкомнуң каттышкан хуралынга айтырыгны чугаалашкаш, кыштаглаашкында нийти байдалды сайгарып көрген, хемчеглерни ажылдап кылган.

Бо чылдың октябрь айда «Шын» биле «Хемчиктиң сылдызы» солуннарга рейд материалын парлаан бис. Аңаа Суг-Кажаа фермазында дүвүреңчиг байдалды шыңгыы шүгүмчүлээн чүве. Ажыл-агыйның удуртукчулары оон чогуур түңнелди үндүрүп, чамдык хемчеглерни алган. Ишти өл-шык кажааларны аштап арыглааш, 8 машина ишти курган өдекти аппарып төккен. Фермада уруглар сады, кызыл-булуң ажылдап турар. Өдекти чайладып, чүдүрер чаа транспортёрну салган. Кажааларның эжиктерин, соңгаларын чылыглап калориферлерни салгылаан. Бызаа кажаазын чылыглаар, чутайлаары удавас доостур. Одаар чүүлдү үзүктел чокка сөөртүп турар.

Биче-Тейниң Аянгатының хойжу коданнарының барык шуптузунче электри чырыын кииргенин черле мактавас арга чок. Совхозтуң дирекциязы, экономистер, бухгалтерлер малчыннарны доктаамал эргип кезип турар, ол ышкаш малчыннарга дуза чедирип, аалдарга хонуп-дүжүп чорууур специалистерниң шалыңын айда 30 хуу өстүрген. Сакманчыларның материалдыг сонуургалын көдүрери-биле оларның төлевирин база улгаттырган. Моон алгаш көөрге, черле шору хемчеглерни ап турар-дыр.

Ынчалза-даа четпестер ам-даа бар. «Аянгаты» кооперативтиң төвүнде суланы күзүн чогуур үезинде кургадып, таратпаанындан, ижээш үрелген. Ол дээш агроном биле склад эргелекчизинге кандыг-даа хемчег хүлээтпээн. Мынчап турарга болур бе? Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң бир херечизи бо ышкажыл.

Өске ажыл-агыйларның малчыннарынга чорууурга, халат, резин идиктер, хол-хаптарындан аңгыда хой кежинден кылган чылыг тоннарны база хөвеңниг чүвүрлерни, кидис идиктерни кедер хуусаазын, нормазын ёзугаар үлеп берген боор-дур. А бо совхоз ол чүүлдерни баш удур тыптынып албаанындан аңаа чораанным хүн төлээзин Кызылче чаа-ла чорутканга чөгендим. А ол хептер баазада чок болуп чадавас. Өг шывар, кажаа-хораа чылыглаар кидис, кара-саазын-даа совхозта база чок диштилер. Коданнарда, фермада дус төнген. Өвүрде Дус-Дагдан дус барып сөөртүп экеп бээр кергээлиг организация — АҮК-туң септелге-техниктиг бүдүрүлгези бо ажылды хүн бүрүде чылзып туруп бергени-биле директор В. С. Томбулак чүге эптежип олурарыл?

Мал чеми салып бээр, сүт кудар савалар чедишпес. Бар чемниң курлавырын камнаар херек, кодан аайы-биле мал чеминиң чижек-нормазын шын тургуспаан, хуваавааан. Эң-ле кол четпестерниң бирээзи болза, мал чеми хээндектээр цех фермада амдыгаа чедир ажылдавас. Ынчангаш мал чемин чымчадыр, холуур талазы-биле хемчеглер албайн турар. «Инектиң сүдү — дылында» дижир бис. Чемгерилгезин экижитпейн тургаш, инектен сүт саарын көвүдедир дугайында чугаалаан-даа хереэ чок. Кол зоотехник О. Күжүгеттиң ажылга харысалгазы куду.

Хой оолдаашкыны кидин түлүктээр, ынчаарга чамдык коданнарда сакманчылар ам-даа четче барбаан. Суурда ажыл чок аныяктар хөй. Оларның-биле дугуржуп, хаара тутпайн турары элдептиг. Бо ажыл-агый 1990 чылда төрүүр 100 малга онааштыр 55 анай, 57 хураганны алган. Бо чүнүң чылдагааныл? Ажылга харысалга чок чоруктуң хайы-дыр. Ам келир чылын көргүзүг оон дээредээр бе? Мындыг-ла турар болза, частырыглар катаптаар дей берген.

Шекпээржилер күрүнеге ам-даа 500 килограмм дүктү дужаар ужурлуг. Сүт планын улустан садып алган саржаг-биле күүседир. Эътти 170 тоннаны чедир сатпас. Аргазы чок. Рынок экономиказынче шилчээш, шак мындыг көргүзүг, түңнел-биле аңгы ажыл-агый боол, амыдырап шыдавас ийин. Канчаарыл, дирекция чүү деп бодап турарыл?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өмүнээзинден шаңнаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Аптыыла Бичеймаа Салчаковна — «Мурнакчы» совхозтуң кассири.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Моңгуш Чечек Салчаковна — районнуң Курстрах инспекциязының агентизи.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Серин Чимис Достановна — Тээлиниң № 3 ортумак школазының техажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Балы Вера Ооржаковна — чоннуг амыдырал хандырылга бүдүрүлге район эргелелиниң даараныкчызы.

Хертек Марьяна Анай-ооловна — «Бай-Тал» совхозтуң уруглар садигиниң кижизидикчизи.

БАРЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Моңгуш Александра Иргитовна — «Дөң-Терезин» совхозтуң ажылчыны.

Моңгуш Лидия Баян-ооловна — бажың ээзи, Ак-Довурак хоорай.

Конзай-оол Вера Бораргаповна — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ясли-садигиниң няниязы.

Күжүгет Дарья Шойгуевна — Кызыл-Мажалыкта районнуң харылзаа беледириниң бухгалтери.

Ооржак Татьяна Чамзыт-ооловна — «Шекпээр» совхозтуң уруглар садигиниң няниязы.

Саая Вера Бопур-ооловна — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының дериг-херекселдериниң машинизи.

Саая Ольга Биче-ооловна — районнуң Культура бажыңының техажылчыны.

Сарыглар Наталья Чудуруковна — районнуң Культура бажыңының техажылчыны.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Куулар Раиса Кожай-ооловна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Моңгуш Чечен Самыковна — районнуң төп эмнелгезиниң санитаркказы.

Моңгуш Мая Суядуй-ооловна — «Хөндергей» совхозтуң столовязының повары.

Ооржак Ою Настык-Доржуевна — бажың ээзи, Чадаана хоорай.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Доңгак Любовь Хуулу-Самбууевна — «Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Күжүгет Валентина Комбуевна — Чыргакының санаторий хевириниң сес чыл школазының техажылчыны.

Куулар Алефтина Хевел-ооловна — Чадааның № 3 ортумак школазының башкызы.

Куулар Лидия Баазановна — бажың ээзи, Чадаана хоорай.

Ондар Зинаида Караш-ооловна — бажың ээзи, Чадаана хоорай.

Ооржак Роза Бурбулдеевна — районнуң төп эмнелгезиниң санитаркказы.

Хаплак Александра Сандыковна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Ховалыг Валентина Доржуевна — «Большевик» совхозтуң ажылчыны.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Алдын-оол Долгар Содуповна — бажың ээзи, Шамбалыг суур.

Моңгуш Диана Михайловна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны.

Ооржак Докпаалай Арапчын-Доржуевна — «Шамбалыг» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Ортун Зоя Коловна — бажың ээзи, Кара-Хаак суур.

Саая Тамара Хереловна — Шамбалыг ортумак школазының техажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Допчут Людмила Демир-ооловна — «Кара-Хаак» совхозтуң ажылчыны.

Мунзук Лидия Чамзыевна — районда пекарняның хлеб быжырыкчызы.

Салчак Светлана Ондаровна — «Тиилелге» ажылчын кооперациязының повары.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Анчимаа Кара-кыс Байкараевна — Терлиг-Хая ортумак школазының башкызы.

(Уланчылыг).

ХӨҢНҮМ ХӨМҮРЕРДИ

● Арендатор хойжу совхоз-биле чарган керээзин үзериниң кырында турар ●

«Тиилелге» совхозтуң хойжулары чүске онааштыр 93 хураганны ап, республикада эң дээре көргүзүглерлиг деп мактаттырган ажыл-агыйларның бирээзи. Чоокта чаа чыл түңнелин үндүрген хуралга кымның-даа манаваан мырыңай элдептиг таварылга малчыннарны дүвүредип хөлзедипкен. Оларның негелде-хомудалдарын, санал-оналдарын совхозтуң удуртур даргалары төнчүзүнге чедир дыңнап, боттуг шиитпирни үндүрбээн. Бо болуушкунга хамаарыштыр сөөлгү каш чылдар улаштыр сураглыг хойжуларның санынга кирип келген Татьяна Баавылдың редакцияже бижээн чагаазын мооң адаанда парладывыс.

Ажыл-агыйны хөгжүдеринге деңшилгелиг чаа аргаларны ажыглаары ажыктыг талаларлыг дээрзинге чигзинмейн, бот-орулга-чарылганың үндезиннерин, өг-бүле, аренда керээзин шаам-биле деткип келдим. Эки чүвени эки дээр. Эгезинде шыырак көргүзүглерлиг-даа, эчис түңнел дээш чыл төнчүзүнде эндере алыр акша-шалыңныг-даа шымбай-ла ажылдап, чурттап турдувус. Бо чылын келгеш, шуут-ла сотка олурдувус. Өг-бүлем ээзи-биле кады бүдүн чыл дургузунда ажылдаанывыс дээш ийи муң арай четпес акша санап каан.

Ол хире эвээш орулга албас боор бис деп чүвени бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын-биле ажылдап келген дуржулгавыстан билир бис. Маргыжып-даа, бадыткап-даа чадаштывыс. Керээде көрдүнген хураган-даа, дүк-даа алыр планывысты ажыр күүседип кагдывыс. Эвээш-биче-даа бол, экономиктиг эге билиглерни шиңгээдип ап келдивис. Чек дептеринде киир бижээн чарыгдалдарны хүн бүрү санап орар-дыр бис. Ында кижи бажы тооредиптер хире хөй түңнүг сан-чурагайлар чок болгай.

Совхоз-биле беш чыл ажылдаар аренда керээзинче күзелдиивис-биле кирген турдувус. Шупту планны күүседип алзывысса-даа, артык чарыгдалдарга 26 муң рубльди үндүрген кылдыр түңнел үндүрген. Чайның изиг-халыыны, кыштың чыккылама соогу дивейн, ол хире кызып-кылайып чорда-ла, түңнел санаашкынга барык куруг үнгенивис бо-дур. Шак бо бүгү чүүлдерден сагыжым саймаарап, хөңнүм хөмүрертир өжүп бар чор.

Ол-даа канчаар. Оода-ла малчыннар, бистерни хөлүн арттыр дүвүредип, бажывыс иштинден үнмейн чоруур. Бисти хилиинчектеп келген айтырыгларывысты совхозтуң удуртукчулары шын шиитпирлеп бээрин кончуг-ла күзээр бис. Ынчалза-даа чылдың түңнээн хуралга баштай-ла кол зоотехник Саакпан Ондар огулуг харыы бербейн, бир дугаарында президиум столундан дезип үне берди. Ооң соонда профком даргазы биле совхоз директору чон аразындан чоорту сывырлып чоруй бардылар.

Хамык улус алгыржып, кайгап, элдепсиниң артып калган. Чедир хуралдап чадаштывыс. Малчыннар кадарган коданын хүлээдипкеш, хүнү-биле-даа тарай кылаштажы бээринге белен бис дээр күзелин илередип турдулар. Маргыжып шугулдаан малчыннар бот-тывынгыр артистерниң концертин-даа көөр хөңнү чок болганнар. Хырын аш турда, бистерни кыжырып часкарган-даа чүве ышкаш бөп-тоглаа, концерттиң хереэ чүл?

Соңгаарладыышкын чокка шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар-ла хөй. Шынап-ла, «Тиилелге» совхозтуң малчыннары ат болдувус. Малга четчир сиген-чем чедишпес. Коданнарже мал чеминиң сөөртүлгези кончуг багай организастаттынган. Конторага кадарчы боду бараан болуп, мөгейип, чаңнып барып, диленип четпес болза малчынче сагыш човаар специалист-даа, удуртукчу-даа чок.

Суг сөөртүр чолаачылар база могаттынган. Малга хамаанчок боттарывысты шай хайындырар суувус төнер деп турда, үш дугаар хонуунда бир суг сөөртүр машина аалывыска келгеш, артында-ла үрелип калды. Малчыннар килеңнепкен, машиналар үрелгеш туруп берген, мындыг-дыр. Суг сөөртпес дээш канчаарыл — өлген малды боттарының кырынга салдыртыр эвес. Кана-даа харысалга, хүлээлге кончуг болгай.

А совхозтуң удуртукчулары чүге харысалга чогул? Мээң коданымда хой удавас төрүп эгелээр. Ол хирезинде олар аштап, куруг дөспилер хемирип турар. Прессеп каан хыыргыышты часкаш салып бээрге, шак ол хараган ышкаш кадыг сигенни хой чивестир. Оон долгаан, дүдүп калган сигени база-ла боскунче ашпас чорду. Шак мындыг байдалда канчап хураган алырыл? Суурда хыыргыышты ооактай кескеш, янзы-бүрү холуксаалыг кылдыр болбаазырадыптар машина бар хирезинде-ле, ону чоп долу күчүзү-биле ажыглавайн турар чүве?

Мал чеми сөөртүрүнге күчүлүг «К-700» тракторларны ажыглап турар-дыр. Сиген сөөртүр шагжалары бичии. Оларга чүгле 6 рулон пресс эккээр. Шакта хөлезини 7 рубль. Чамдыкта ол тракторлар малчын коданнарны долгандыр маңнаткааш, чоруп каар. Шак ынчаар ажылдаан шак-даа, арткен километр-даа талыы бээр. Ол бүгү артык чарыгдалдар бистиң кырывыска бижиттинер боор-дур.

Совхоз бот-башкарлыл боду ажылдаар болганда, тудуг, суурнуң хөгжүп турарынга өөрүүрүвүс чугаа жок. Ол тудугларга үндүрген чарыгдалдар дээш сүдүвустуң, дүгүвустуң та чеже хуузун тыртып аппаар чүве. Чылдагаан дилеп, бистиң шалыңывыстан тыртар-ла чүве көвүдээн.

Малчыннарны тараажылардан, машина-техника парыгындан аңгылааш, черни, техниканы биске быжыглап көрүңер деп энир чылдан бээр ээрежип келдивис. Ол күзеливис база бүтпээн.

Аренда керээзи-биле ажылдап турарларга республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн машина-техника садарын чөпшээревес дээнин солуннар арыннарындан номчуп таныпкаш, дыка-ла сеткиливис хомудаан. Черниң ёзулуг ээлери болууну дижип, чежеге дээр куруг черге алгыржып келиривис ол? Хоойлу-дүрүмнер хөйү-биле хүлээп алдынып-ла турар — оларны херек кырында чүге күүсетпес апарган бис? Рынок хамаарылгазынче кирер өйде бо хире бергелер турда, келир үевиске бүзүрээри чигзиничиг болу берди. Аъш-чемге, барааннарга өртектер улам улгадыр. Ам безин амыдыраарынга акша-төгерик чедишпейн турда, чүнүң-биле чурттаарыл? Чүнү канчалзывысса экил?

Татьяна БААВЫЛ.

РЕДАКЦИЯДАН: Дизе-дивезе найысылал Кызылдың чанында чыдар «Тиилелге» совхоз деңшилгелиг чаа аргаларны ажыглаар, пептередир талазы-биле байлак дуржулганы мөөңнээн бир улуг төптерниң бирээзи болуп санаттынып турар болгай.

Өг-бүле, аренда-даа керээлерин бо ажыл-агыйга сайзыраңгайжыдарынче кичээнгейни күштелдирип, эде тургустунуушкунуң эргилделиг чаа үе-чадазында чаартылгаларның эге базымнары кылдынган турган. Ынчалза-даа экономиктиг чаа базымнарны ханыладырын кошкатканын малчын Татьяна Баавылдың чагаазында чижектер тодаргай бадыткап турар-дыр.

Бо чагаадан алгаш көөрге, малчыннарның чыл түңнелиниң хуралы ам-даа хагдынмаан, доозулбаан. Улустуң сеткил-сагыжы үндаргай, саарзык. Айтырыглар чедир шиитпирлеттинмээн. Рынок харылзааларынче кирер харысалгалыг хүннерде хойжуларга актыг шынны ылавылап тайылбырлап бээри ажыл-агыйның удуртулгазындан негеттинип турар-дыр.

«Тиилелге» совхозтуң удуртукчулары, малчыннары, бо канчап бардыңар? Боданып көрүңер. Удуртулганың талазындан малчыннарга харыыны манап артывыс.

Чаа чылдың байырлалының бүдүүзүнде почта ажылдакчыларынга башкарар болгаш кылыр ажыл база чүдүрлүп келир. Кызылдың төп почта белдиринде улустуң чоруткан посылкаларын хүлээп алыр, ону тарадыр бир улуг коллектив бар.

Маңаа кайыын-даа посылкалар келир. Машиналар-биле аңаа эңдере чүдүрүп эккээр. Нина Ульконуң, Галина Мальцеваның, Виктор Бычковтуң ажылы үзүктелиишкин чок. Белен болган хааржактарны, шарыгларны, посылкаларны хынап көргеш, чүдүрүп чорудар. Районнар болгаш суурлар аайынче ону чыскаай салыры база бар.

Ажылчыннарның эң-не хоочуну база бар. Чазаныкчы Владимир Николаевич Анисьин хааржактарны чазап белеткеп бээр. Шевер ажылчын рамаларны-даа кылыр.

ЧУРУКТАРДА: Харысалгалыг дежурный Людмила Воротник биле сорттакчы Өртелеп Оюмаа; чазаныкчы Владимир Николаевич Анисьин.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ДУРЖУЛГАГА ДАЯНГАШ...

Шаг-үениң базымы-биле кижи эрткен оруунче бо-ла хая көрүп боор чүве-дир. Эң ылаңгыя ам рынокче шилчиирде мен колхоз үезинде улустуң канчаар ажылдап турганын база сактып, амгы бо үе-биле деңнеп бээр-дир мен. Тарааны, картофельди-даа бистиң Эрзинге тарып, оон чаагай дүжүттү ап турдувус ийин.

Бажың тудуунга безин херээжен улус кайы хире киржип туржук. Олар чүдүктү безин чонун билир чүве ийин. Бажының тракказын безин боттары кылып алыр. Оларны кым-даа албадавас. Малгаштары, чугайлааны база-ла боттарының ажылы турду. Колхозувус хлеб быжыраар пекарнялыг чүве. Аңаа чүгле хлебти эвес, а булочканы-даа быжырып турган. Авам Намдак Кыргыс — хлеб быжырыкчызы ол.

Ынчангы хоочуннарның бирээзи Кенден Каңгаң ам-даа ажыл-агыйга киржип, аныяктарга үлегерин көргүзүп, ынчан канчаар ажылдап турганын аныяктарга, школачыларга чугаалап берип чор. Рынок үезинде бистиң совхозтуң удуртукчулары, специалистери база мурнунда өгбелеривис ышкаш, шак-ла ынчалдыр тывынгыр, сагынгыр ажылдап, чонну башкарар болза деп күзелдиг мен.

Чечекмаа САДИ.
«Морен» совхоз.

ЧУГАА ШЫҢГЫЫ БОЛГАН

Бистиң республикада мал оорлаар чорук көвүдеп турарын билир бис. Совхозтарның-даа, хуу улустуң-даа инээн, аъдын, шээр малын сүре бээр таварылгалар дыка хөй. Оон эрткеш, бажы эъттенген оорлар кызыгаар шугуму эртип, Моол Арат Республиканың бистиң-биле кожа аймактарының мал-маганын оорлаар чоруктар безин сөөлгү үеде нептерен турар. Чүгле ол эвес, аңаа улаштыр моолдар-биле чажыт садыг кылыр чоруктарның фактылары дүвүреңчиг болуп турар.

Чоокта чаа Эрзин районнуң Нарын суурга болган ажылчы чоннуң хуралынга бо айтырыгны сайгарган. Аңаа Эрзин район Совединиң болгаш күүскомунуң даргазы К. А. Мон, РСФСР-ниң Компартиязының Эрзин район комитединиң бирги секретары А. И. Саморядов, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң кызыгаар шериглериниң ажылдакчылары киришкен.

Хуралды Нарын көдээ Совединиң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады Д-С. Б. Яндак башкарып эрттирген.

Нарынчыларга баштай дыңнадыгны КАК-тың район салбырының начальниги С. Д Шулуу кылган. Кызыгаар шугуму үрээр чоруктарның нийти саны сөөлгү үеде Эрзин районнуң девискээринде эвээжезе-даа, ол хамчыктан когун үзе адырлып шыдавайн турар бис деп, ол чугаалаан. Мурнунда бодунуң харысалгазын эки билбейн, кызыгаар эртип турган болза, сөөлгү үеде чурум үреп турарын биле тура, баш удур белеткенип алгаш кирип турар. Сөөлгү 3-5 чылдарның анализин көөрге, чылда-ла 2-3 кеземче херээн оттуруп, аңаа 5-7 кижини онаап турар. Ук кижилер колдуунда хоойлу-дүрүмнү билир, ынчалза-даа «ажырбас боор» деэн сеткил-биле кызыгаар үреп турар кижилер болур.

Кызыгаар үрээр чорукту соксатпас болзувусса, оон уржуу нарын дээрзин район салбырының даргазы сагындырган. Чүгле амы-хуу эвес, нийти политиктиг ужурлалыг айтырыг болур. ССРЭ-ниң даштыкы политиказынга, ийи чурттуң аразында харылзааларга улуг хораны чедирип болур дээрзин билип алза артык эвес.

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң салбыр начальниги В. Г. Барсуков Нарын суурнуң кызыгаар үрекчилеринге хамаарыштыр бо чылын ийи кеземче херээн оттурган дээрзин чугаалаан. Аңаа ийи аныяк кижи холбашкан. Кызыгаар үрээри дээрге аар кем-херек үүлгедиишкинин дээрзин кижи бүрүзү сактып алыры чугула деп, ол демдеглээн. Ол дээш 5 чыл чедир хуусаазын казып шиидип болур. Чүгле күрүне кызыгаары үрээни дээш. А чамдык чурттакчылар ону дыка чиик көрүп турар: арага сураглап, читкен мал дилээр чөпшээрел албайн, өске чурттуң девискээринче кире бергилээр. Оон кедерезе, оорланыр, чажыт садыг кылыр. Моол хамаатылар-биле баш удур дугуржуп алгаш, бараан солчуру хоруглуг дээрзин уттуп турарлар. Ону чеже-даа чажырып кылырга, ак сеткилдиг совет-даа, моол-даа хамаатылар ону эскерип каар.

Ол талазы-биле Нарында муңгаранчыг «дуржулга» бар болгай. Албан-дужаалдыг кижилер кызыгаар үреп, херекке онаажып турары чажыт эвес. Моон нарынчылар моон соңгаар чогумчалыг түңнелди үндүрер боор деп бодаар-дыр мен.

Кызыгааржы офицер Л. А. Бубенцов база кызыгаарның ыдыктыының дугайында чугаалаан. Аңаа кым-даа дээп болбас ужурлуг. Ол хирезинде совет хамаатылар кызыгаар үрээрин аңаа чүве дег кылдыр көрүп, МАР-ның девискээринге мал-маганын безин чөпшээрел чокка одарладып чоргулаар. Хажызындан көөрге, тайбың ажыл ышкаш, ынчалза-даа ол дээрге хоойлу-дүрүм хажыдыышкыны-дыр. Сөөлгү үеде Эрзинде кызыгаарны 20 хире кижи үрээн, оларның чүгле үжү моол хамаатылар, а артканнары — бистиң.

Ажык-чарлыг үеде кызыгаар үрекчилеринге хамаарыштыр чонга чарлаары чугула деп, Леонид Александрович санал киирген. Кым кызыгаар чуруму үрээн болдур, ол кижини ооң чурттап турар черинде хана парлалгазынга дораан чырыдар.

Моол девискээринче кирер ужурга кым-даа черле таваржы бээр деп, ол уламчылаан. Чурум ёзугаар кирерин кым-даа хорувайн турар. Төрелдериниден, таныштарындан чалалганы алган дораан районнуң милиция килдизинге келгеш, паспортунга капсырылганы ап алыр, ол-ла. Ону кызыгаарга демдегледип алгаш, эрте берип болур. Ындыг капсырылганы бир чыл хуусаалыг кылдыр бээр. Чүгле кара туразы-биле кызыгаар үрээр чорукту болдурбас херек.

Көдээ Совет даргазы Д-С. Б. Яндак суурнуң болгаш көдээ ишчилерниң бөгүнгү ажыл, амыдыралы-биле холбашкан айтырыгларга доктаавышаан, он-он күш-ажылчы ак сеткилдиг кижилерниң аразында ындыг өөдежоктарның барынга хомудалын илергейлээн болгаш кызыгаар үрээр чорукту моон соңгаар болдурбас талазы-биле боттуг ажылды депутаттар, хөй-нийти чорудар дээрзин демдеглеп, бо берге үеде угаан-сарыылдыг болурунуң чугулазын айыткан. Бо хуралда киржип турар совхозтуң активи, көдээ ажыл-агыйның специалистери, улус депутаттары моон чогуур түңнелди ам үндүрер дээрзинге бүзүрелин илергейлээн.

Улус депутаттарының Эрзин район Совединиң күүскомунуң даргазы К. А. Мон районда бо берге байдалды сайгаржып, чоннуң чыыжын эрттирип келген КАК ажылдакчыларынга четтиргенин илереткен болгаш хоойлуну шыңгыы сагыырының чугулазын чаңгыс чер-чурттугларынга чугаалаан. Эде тургустунуушкун үезинде, амгы бо берге байдалда кызыгаар үрээри эң аар үүлгедиишкин дээрзи билдингир. Оон туржук, хоойлу-дүрүм ёзугаар дугуржуп тургаш, садыг организацияларын дамчыштыр ап турган чамдык аъш-чем барааннарын безин Моол Арат Республика чурттан үндүр сөөртүп болбас бараан кылдыр хоруп каан. Бо берге байдалда кижи бүрүзү бодунуң хамааты арын-нүүрүн бодаары чугула. Чаңгыс кижиниң кылган үүлгедии бүгү республикага, бүгү чуртка саларны чедирип болур дээрзин утпас херек.

К. А. Мон ниитизи-биле районда кем-херек үүлгедиишкинин база анализтеп чугаалаан. Ында база мактанып дег чүве чок, хуу-даа улустуң, күрүнениң-даа өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктар читпейн турар. Орта удур шупту кижилерни хаара тудуп тургаш, мынчаар чүгле чогумчалыг түңнелди чедип ап болур бис дээн.

Хуралды түңнеп чүве чугаалаан соонда Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының оралакчызы Ч. А. Удумбара чыылганнарның чүгле ук айтырыгга эвес, КАК-тың өске-даа ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларга харыы берген.

Нарынга болган чугааның кол уг-шиин таныштырарга мындыг. Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Чүгле Эрзинде эвес, республиканың өске-даа кызыгаар чоогунуң районнарында ба[illegible] база моон улуг-ла дээредевес: кызыгаар эртип оорланыр, чажыт садыг кылыр, ол дээш харысалгага онаажып турар кижилер эвээш эвес. Ындыг өөдежок чорукту когун канчап үзерил? Бо айтырыгны тус-тус черлерге совет, ажыл-агый база партия органнары хандыр сайгарып, хемчеглерни алыры чугула. Амгы үе нарын, чурттуң иштики-даа, даштыкы-даа байдалдарында бөдүүн эвес чүүлдер бар дээрзин хамааты кижи бүрүзү медереп билир ужурлуг.

Даңгыт ЧЫДЫМ

Чөөн-Хемчик районда Хорум-Даг суурже кичээнгейниң кошкааның аңаа болган бир чыышка улус чугаалап турду. Шагда-ла туткан школаның таваа ирип калган. Кээп дүжер четкен. Садиктер бажыңы база херек. Чемненир черлер бо суурда чок дээш оон-даа ыңай.

Бо суурнуң социал хөгжүлдезинче бүгү талалыг кичээнгей салыры чугула. Озалааш суур болдурбайн, орук-чирикти эки кылып, суурну чаа төлевилел ёзугаар тударының чугулазын чыылган чон дугурушкан. Суурнуң чоогунда сүт-бараан фермазын оон-даа эки кылып ап болур. Саар малдың санын көвүдедиринче кичээнгейни углаар апаар.

ЧУРУКТА: Хорум-Даг суурнуң ортумак школазының аныяк башкызы Марта Шактар-ооловна Куулар онгу класстың өөреникчилери-биле. Олар суурунуң сайзыралынга үлүүн база киирерлер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Ажылдың чаа хевирин тывар

ДУЗА ХЕРЕК

Тываның хоорай, суурларында 1-ги болгаш 2-ги бөлүктүң инвалидтери көвей дээрин номчукчулар билир. Ынчалза-даа оларның аразында ак даянгыыштыг кижилерниң кочкүзүн кым-даа эскерген боор. Олар дээрге Бүгү-российаның караа көзүлбестер ниитилелиниң кежигүннери-дир. Тыва АССР-де ниитизи-биле 500 ажыг кижи боор турар. Республикада баштаар черниң удуртулгазы-биле районнарда 3 эге организация ажылдап турар. Оларның санынга Кызыл хоорайда өөредилге-бүдүрүлге черниң эге организациязы база хамааржып турар. Тывага караа көзүлбестер ниитилелин тургусканындан бээр 32 чыл эртип турар. Ол үениң иштинде ниитилелге дыка хөй өскерлиишкиннер болуп турган. Караа көзүлбестерниң амыдырал-чурталгазын экижидери дээш ажылдарны чорудуп турган.

1970 чылда караа көзүлбестерге тускайжыттынган бүдүрүлгениң болгаш чурталга бажыңын ажыглалга киирген. 1982 чылда бир чурттаар бажың база немешкен.

Өөредилге-бүдүрүлге салбырында 56 инвалидтер ажылдап турар. Оларның амыдырал-чурталгазы-биле таныжарга, караа көзүлбестер ниитилелиниң баштаар чериниң талазындан ажылдар эки чорүттунуп турар.

Ынчалза-даа чамдык четпестерниң барын айтып каары чугула. Чижээлээрге, хоорай иштиниң маршрудунда чорүп турар автобустарның доктаар чери бүдүрүлге чоогунда болбайн турар. Чоогунда аъш-чем садыы база чок. Складская кудумчузунда чурттаар бажыңы 1970 чылда ажыглалга кирген-даа болза, ында амгы үеге чедир телефон тургустунмаан. Хоорүүскомнуң мурнунга чеже-даа айтырыг тургускан, ынчалза-даа бо айтырыг амга чедир шиитпирлеттинмээн. Өөредилге-бүдүрүлге салбырының ажылчыннары күрүнеге чылда 1 млн. ажыг акшаның үлетпүр бараанчарын бүдүрүп үндүрүп турар. Оларның бүдүрүп турар бараанчары болза: хөвеңниг кудустар, ажылчын хол-хаптары, идик шидиишкиннери болгаш холга тудар сеткалар. Моон алгаш көөрге, инвалидтерниң күрүнеге болгаш чурттакчы чонга хире-шаа-биле чедирип турар дузазы бар.

Ынчалза-даа ажылчын инвалидтерниң дилег-негелделерин хоорүүскомнуң болгаш садыг чериниң баштаар черлериниң ажылдакчылары тоор көрбейн турар.

Районнарда ажылдавайн турар инвалидтерни 3 эге организацияда хаара туткан. Ол болза: Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнар аразының эге организациязы, Барыын-Хемчик районнарда.

Үстүнде ады кирген эге организацияларның даргалары, номчукчу-секретарылары-биле боттарының күжүн харамнанмайн, инвалидтерге дузалажып, оларның амыдыралынга хире-шаа-биле дөмек болуп, ак-сеткилдиг ажылдап турарлар.

Оларның ажылында шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар база хөй. Ооң кол чылдагааны болза, чазактың инвалидтерге хамаарыштыр үндүрген чигеделиг доктаалдарын колхоз Советтерниң болгаш совхозтарның директорларының күүсетпейн, херекке албайн турары-дыр. Чижээ, 1976 чылда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң үндүрген доктаалы, 1982 чылда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, 1990 чылдың май 31-де үнген Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шиитпирлерин долузу-биле күүсетпейн турар. Бо доктаалдар хоорай, суурларның хөй-нийти черлеринде көскүзү-биле астынмайн турар. Янзы-бүрү албан-хаакчылар ол дугайын билбес болгаш күүсетпейн турарлар.

Караа көзүлбес инвалидтерге ооң мурнунда ажылдап чораан ажылчын коллективтериниң чылда оола-ла бир катап ачы-дузаны чедирип турар болза, чоптуг деп бодаар мен. Бо айтырыг Эрзин районда дыка эки тургустунган. Ында чурттап чоруур инвалидтерге оттулар ыяшты, хөмүр-дашты экеп берип кандырып турар. Өске кожууннарның даргалары бо чижекти кичээнгейге алыр боор деп бүзүреп болгаш сүмелеп тур мен.

Тываның харылзаа салбырларының удуртукчулары караа көзүлбес инвалидтерге телефон салып бээрде, оочур чокка болгаш чартык ортээ-биле тургузуп бээр тургаш, ону кайда-даа чоптуг-биле шиитпирлевейн турар. Чамдык инвалидтер телефон тургустуруп алыр дээш 100 акшаны долузу-биле төлеп турар. Караа талазы-биле бирги бөлүктүң инвалидтерниң боттарының кылып шыдаар шаа-биле ажылче хүлээп алырынче чамдык удуртукчулар кичээнгей салыр болза эки.

Тываның караа көзүлбестер ниитилелиниң баштаар чериниң ажылдакчылары боттарының инвалидтерге көрдүнген чигеделерни тургузары-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка айтырыгны бо чылдың июнь 28-те тургускан. Айтырыгга бо үеге чедир харыы чок. Ынчангаш бо айтырыгны шыңгыы көрүп, шиитпирлеп бээрин бүгү Тываның караа көзүлбес инвалидтериниң мурнундан дилеп тур мен.

НОМЧУКЧУЛАРГА: кижи-биле кандыг-даа таварылгага болу берип болур. Чөвүлеңге таварышкан соглуларны оваарып көрүп, хөй-нийти черлеринге таваржы бергеш, оларга дуза кадып чорууруңарны дилеедим.

Анчымаа СЕДИП.
Караа көзүлбестерниң Бүгү-россия ниитилелиниң Тывада салбырының баштаар чериниң даргазы.

Медицина болгаш амыдырал

Кижиже көрнүп көрүңер, эмчилер

Мээң бо чагаамны солунга парлаарынарны идегел-биле дилеедим. Хомудалым улуу кончуг.

Бодум Тээли суурда чурттап, ажылдап турар мен. Мээң 15 харлыг оглум бо чылдың октябрь 31-де Кызыл эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырынга кезиишкин соонда эмнедип чыткаш, чок болган. Оглумнуң чок болганынга мен кым деп-даа эмчини буруудатпайн турар мен. Качыгдалга таварышкан-даа болзумза, Ак-Довуракка оглумну кескен эмчи А. П. Лещенкога, Кызыл эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырының эргелекчизи А. И. Ушкаловка, байдал кайы хире-даа нарын турган болза, мээң оглумну эмнээр дээш билдилиг, бедик мергежилдиг, а эң ылангыя кижизиг хамаарылгалыг болганнары дээш четтирдим дээр мен.

Ооң-биле чергелештир оглум аарып турар үеде Бай-Тайга районнуң төп эмнелгезиниң эмчилериниң аарыг кижилерге, оларның төрелдеринге хамаарылгазы мээң сагыш-сеткилимге улуг хомудалды арттырды. Эмчилерниң хорадаан, шугулдаан аажы-чаңын, аарыг кижиниң човулаңын, ооң үе-човуурун херекке албазын оглум Тээли эмнелгезинге эмнедип чыдырда көрдүм.

Бо эмнелгеде эмчилер коллективтиң-биле сүмележип эмнээр арга-биле эвес, а кижи бүрүзү болгуун дужун харап, ээлчеглиг дежурныйлаашкынын эрттирип ажылын күүседип турар деп ынчан билдим.

Чүге ынча дээримни тайылбырлаайн: Октябрь 12-нин дүнезинде оглумнуң аарыы бичии-даа намдаваан болгаш, хондур удувайн бергеден хонган. Эртенги шакта ол дүнениң дежурный эмчизи терапевт, улуг дуржулгалыг эмчи В. М. Очур-оолга ужуражырымга: «Кезер улуг эмчилерге чедирер болза эки-дир» дээш, мээң оглумнуң байдалын херекке албайн, чаныш чорупкан. Ол хүн келир дежурный эмчи билдинмес боорга, кол эмчи Д. Ш.-Д. Хертектиң бажыңының чанынга чеде бээримге, ооң өрүк иштиниң база эмчи В. Х. Хертек уунуп кээрге, оглумнуң байдалын чугаалаарымга, келгеш, шинчээш, эмнер айтып кааш чоруткан. Ол эмнер база дузалаваан. Ол хүн ээлчег чок дежурныйлаашкынче кезер эмчи О. А. Сотпа үнген.

Ол хүн-не оглумну Кызылче чорударын санаваншыыны чагыдып, дузалажыр эмчилерден дилеп турган мен. Ону кым-даа харыылавас болду. А оглум үе-човуур-биле хилинчектенип, аарыырын намдадыр наркотиктиг күштүг эмнерни сыкыртырга безин намдавайн, улам баксырап, девидеп турган. Ынчан 2-3 удаа бажыңынга чедип турумда, кол эмчи-даа, эмнеп турган эмчизи Б. С. Оңгай-оол-даа ийи хүн иштинде келбеди. Ийи дүн-хүн иштинде эмчилер коллективтиң-биле шинчип, сүмележип көрбедилер.

Кезер эмчи О. А. Сотпа «Шорук-дур, аарып-ла чыдар сен ыйнаан, изиг чиишкинни чоп салдынган сен» деп оглумну кончуп турду. Оглумнуң байдалының бергезинге октябрь 14-те дежурныйлаашкынга келген гинеколог эмчи С. Э. Чоодуга: «Оглумну Ак-Довуракче, азы Кызылче-даа болза чорудуп көрүңер» деп дилээримге: «Мен чүгле дежурный эмчи мен, оон ыңай билир чүвем чок» деп аарыг кижиге хамаарылга чок дег, тоомчага албас, шыжыгып харыы берди.

Кол эмчиге катап-катап барып тургаш, оглумну харын-даа Ак-Довурак эмнелгезинге эмнелге машиназы-биле чедиртип алдым. Кончуг орайтаан болган мен. Кызылче безин чедирер үе чогундан. От, баарга кончуг аар-берге кезиишкинни Ак-Довуракка кылыр ужурга таварышкан. Оглумну Ак-Довуракка кескеш, чеди хонганда, кандыг-даа берге-дээшкин чокка Кызылдан санитар самолёду чалааш чорудуптар чорду. А Бай-Тайга эмнелгезиниң эмчилери ындыг самолёт чалаарда кончуг берге, ынчап болбас, улуг чарыгдалдыг чүве кылдыр чугаалаар чорду. Улуг чарыгдалдыг болбайн аан, а кижи амы-тыны ортек чок чүве бе? Кылаштап, туруп шыдавас аарыг оглумну орта ажаап көрбейн чыткаш эмчилер: «Оглуңарны бодуңарның аргаңар-биле чедирип алыңар» дээннер. Ууп шыдаар болзумза, куспактап, көдүрүп-даа алгай мен, а машина чок кижи канчаптар турган мен. Гинеколог эмчи С. Э. Чоодуу: «Эмнээшкини чорүп турар кижи-дир. Ажырбас» суг дигилеп, шыжыгып турду, безин шинчивейн чыткаш. А кезер эмчи О. А. Сотпа шуут-ла каржызы-биле: «Оглуңарны бодуңар Кызылче алгаш барыңар. Ол мегеленип турар, кузээр болза, боду тургаш кылаштап чоруй баар» диди. Эмчи бо сөстерин мээң орус дылга чугаалаан, мен мынча очулдуруп бижидим.

Мен эмчилерниң каржызынга оглумну тургузуп кылаштадып, (ыглап, туруп чадап турда-ла) эмнелгеден үндүрүп, машинага олуртуп алгаш, Ак-Довуракка чедирген мен. Аңаа баарывыска А. П. Лещенко оглумну көрүп кааш-ла, дораан чыттыргаш, идер тергеге ыңай-бээр шимчедип эгелээр чорду. Улуг-хүн турган. Ынчалза-даа бүгү херек эмчилерни кыйгыртып, сурдуруп алыр чорду. А Бай-Тайгада эмчилерде чүге ындыг сагыш човаашкын чок чүвел? Аңаа эмчи хайгааралын чедир көрбейн, аарыг кижи ол-ла черинге чыда өлүп каап болур-дур. Мээң оглум аңаа оон бир хонган болза, оду аңаа-ла аарыр турган.

Эмнелгеге (Тээлиде) ол 5 хонган. Ол үеде (октябрь 9-та) эмнелгени чаа-ла одап эгелээн. Аргажок соок, шык турган. Аңаа оглумнуң аарыы улам кедерээн. Эмнелге коллективиниң демниг хөделиишкини, аарыг кижилер дээш сагыш човаашкыны чегейинден кузар кижилерге бээр савалар безин чок, санитарка эрги, хирлиг, кара демир-хүүң салып бээр чорду.

Тээли эмнелгезинде коллективтиг демнежилге чок, аарыг кижилерниң салым-чолун сүмележип, Кызылдың специалистери-биле дидими-биле харылзажып, эргежок чугула таварылгада аарыг кижиниң амы-тынын камгалап алырынга дүргени-биле хөделип, хемчээн албазы канчап-даа таарышпас.

Каржы-хажагай, кижилерниң човулаңын, качыгдалын чүрээнге сиңниктирип шыдавазы хомудаачыг-дыр. Оларның херек кырында аарыг кижиниң салым-чолу дээш чүрээ саргывас, эриг баарлыг, эвилең ээлдек аажы-чаңы чок.

Бай-Тайга район эмнелгезинде кым деп-даа эмчини оглумнуң чок болганынга дорту-биле буруудатпайн турар мен. Бүгү-ле чагаамның ужуру, мен ышкаш ажы-төлү, ал боду, чоок кижилери-даа аарыг-аржыкка таваржып, эмчилерниң кичээнгей тоомчу чогундан хилинчектенип чоруур кижилер барын бодадым. Оларның човулаңын эмчилер боттарының эки аажы-чаңы, культуразы-биле эвээжедип болур. Оон башка ачы-буянныг чорук дугайында (милосердие) чугаалаан херээ чул?

Бо талазы-биле Бай-Тайга район эмнелгезиниң коллективи чүнү бодаар ирги?

Мария ООРЖАК.
Тээли суур.

Чагаа парлаттынмаза-даа

ХОМУДАЛГА ХАРЫЫ

Моңгүн-Тайга районнуң ырак-узак суурү Кызыл-Хаядан бижикчи Х. Д. Хертектен хомудалдыг чагаа келген. Ооң кыска утказы мындыг.

1990 чылдың декабрь 15-те Шоожул Сарыг-Эникович Хертек (азы оңу чон Шоожулурей, Дарган-даа дижир) тайып ушкаш, бертинген. Кырганы таныыры улус көдүрүшкеш, эмнелгеге чедирип экелген. Участок эмнелгезиниң эргелекчизи Г. В. Араичал эмчи чаңчаттынгаш, демги кырганы хүлээп албаан. Ону верандага салып каарга, кыртан аңаа чытканын чагаада бижип турар.

Ол чагаада кирген фактыларны сайгарып көөрү-биле Мугур-Аксының район эмнелгезиниң кол эмчизи О. Н. Бегзиже редакция чорүткан. Ооң декабрь 13-те келген харыында ук чагааны эмнелгениң администрациязы, партия эге организациязы (секретары К-К. Б. Иргит), профком (даргазы З. С. Күнчү) сайгарылганы кылганын бижээн. Мөген-Бүрен участок эмнелгезиниң эргелекчизи Г. В. Араичалды келдирткен база район эмнелгезиниң хирургия салбырында чыдар Ш. С.-Э. Хертек-биле чугаалашкан. Сайгарылганы кылгаш түңнээн.

Ол таварылга октябрь 15-те эртенгиниң 9-10 шакта болган. Эмнелгеге экелген аарыг кижи Ш. С.-Э. Хертекти верандаже үндүргени, арыглап аштаары-биле санитарка а эмчи чугаалаарга, ол тоосадаа. Дилегни аарыг кижи оскээр билип, «эмнелгеден үндүр октавтыңар» дээн кылдыр билген боор деп, эмчи Г. В. Араичал тайылбырлаан. Ол аарыг кижини Кызыл-Хая эмнелгезинге каш хонук эмнээш соонда, Мугур-Аксында район эмнелгезинче шилчиткен, ында кырганы эмнеп турарын харыында айыткан.

Участок эмнелгезинден район эмнелгезинче эмнээн-биле чорүткан улуг, бичии кижилерниң районнуң төп эмнелгезинде чыттырып эмнеп турар. Төп эмнелге «аарыг улусту чыттырбайн турар» деп чагаада бижээни бадыткаттынмаан дээн. Хуралга шиитпирлээн, аарыг кижилерге каржы-хажагай чорүүн көргүскени дээш участок эмнелгезиниң эргелекчизи Г. В. Араичалга шыңгыы доңгуада берген. Кезип эмнээр салбырда чыдар Ш. С.-Э. Хертекке бүрүн [illegible] болганын харыында база айыткан.

ЫРЫ — СЕТКИЛДИҢ БАЙЫ

Бүгү-российаның караа көзүлбестер ниитилелиниң Тыва салбырының уран чүүл коллективи республиканың найысылалынга болгулаан хоорайның уран чүүл көрүлделеринге каш удаа киришкеш, доктаамал шиңчүшкү черлерни ээлеп келген. Ол ышкаш дебискээр аайы-биле караа көзүлбестерниң Иркутск, Волгоград, Свердловск хоорайларга болуп эрткилээн уран чүүлдүң көрүлделеринге, конкурстарга киришкеш, шаңналдыг черлерни ап келген. Чоокта чаа Омск хоорайга болган караа көзүлбестерниң ыры талазы-биле көрүлдезинге киришкеш, тыва бот-тывынгыр артистер үшкү черни алгаш, лауреаттар болуп чанып келген. Моон алгаш көөрге, караа көзүлбестерниң тыва ниитилелиниң ортузунга уран чүүл ажылы боттарының шаа-биле сайзырап бар чыдар.

Чаа чыл бүдүүзүнде караа көзүлбестерниң республика баштаар чериниң шиитпири-биле «Бистер ырыга ынак бис» деп уран чүүл көрүлдезин организастап эрттирген. Ооң кол сорулгазы болза чер-черде караа көзүлбес бот-тывынгыр артистерни илередип тывар болгаш оларның уран талантызын байыдары болур. Ук көрүлдеге Кызыл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарның болгаш караа көзүлбестерниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чериниң бот-тывынгыр артистери киришкен. Чыылганнарга найр байырны чедирбишаан, караа көзүлбестерниң Тыва салбырының баштаар чериниң даргазы Анчымаа Донгаковна Седип бот-тывынгыр артистерге чедиишкинниг болурун күзээн.

Көрүлдениң чөөн-хемчиктер эгелээн. Ук черде караа көзүлбестерниң эге организациязының даргазы Михаил Куулар тыва улустуң «Каттырымзап орган кыжаш» деп ырызын эки ырлаан. Сценаже тыва бөрт, тонунг аныяк оол Михаил Ооржак үнүп келгеш, допшулуур-биле үдевишаан сыгыртып, хөөмейлеп доскааш, «Малчын кызы» деп ырыны күүсеткен. Ол ыраажының үну хоюг, чараш болган. Социалистиг чаярыштың тиилекчизи деп хөрек демдектерин, Ленинче юбилей медалын хөрээнге кадап алган Лопсан-Шыырап Ооржак «Кайгал уруг» деп шулукту чедиишкинниг номчаан. ТАР-ның мегежи чоннаа ам 71 харлыг, бир чыл бурунгаар караа көзүлбестер кадырган кушкажын хоочуну Манап Акиров тыва улустуң «Аңчыла мен» деп ырызын бызаанчының үделгези-биле багай эвес күүсеткен.

Тыва торгу тонун кеткеш, чараштыр каастап кааш бөргүн кеткеш, кара чажын ол-бо талазынче салып бадырыпкан аныяк бот-тывынгыр артист Дарый Куулар тыва улустуң сураглыг ырызы «Бай-ла Хемчиимниң» бадырыптарга, «артист Карыкыстап дудал калбастыы» деп көрүкчүлер мактап турду. Бот-тывынгыр композитор Кан-оол Баазан-оолдуң «Эглип келир куштарым» деп ырызын база-ла эки күүсетти. Дарый Куулар Чөөн-Хемчикте караа көзүлбестерниң эге организациязының секретары болурундан аңгыда, уран чүүлдү сайзырадырынга төлептиг үлүүн киирип турар кижи болган.

Улуг-хемчилерниң концертин бирги бөлүктүң инвалиди Альберт Сарыглар сөзү болгаш аялгазын Алена Иомужаптың чогааткан «Бүрен-Аксы» деп нептерей берген ырызын черле эки күүсеткеш, көрүкчүлерниң үзүктел чок адыш часкаашкыннарын шаңнал кылдыр алды. Оон соонда тыва улустуң ойтулааш кожаңнарын ол ырлады. Бот-тывынгыр артист Дмитрий Мазурин орус улустуң «Малишаның ыдыы» деп ырыны баян-биле боду үдевишаан ырлааш, улаштыр бодунуң чогаатканы «Чаа чыл-биле» деп шүлүүн көрүкчүлерге бараалгаткан. Бызаанчылар-биле тыва аялгаларны оттүүле Кыргыс биле Баазан Хүүрактар ойнавышаан, тыва улустуң баштак кожаңнарын ырлажыптарга, көрүкчүлер чаптап мактаан. Кыргыс Хуурак черле уран талантылыг кижи болган. Ол орус улустуң «Яблочко» деп ырызын бызаанчы-биле үдээш, орус дылга ырлаан, чамдык черлерге аялгазын чазып-даа турза, көрүкчүлерни сонуургаткан.

Улуг-хемчилерниң уран чүүлүн удуртуп келген, ол черде эге организацияның секретары Галина Онан уран талантылыг кижилерниң бирээзи болган. Оон «Эжишкилер» деп орус дылга ырлаан ырызын чыылганнар сонуургал-биле мактаан. Альберт Сарыглар республиканың ат-сураглыг сыгытчыларындан дудал албазын бодунуң кылган өзүүр дыңнакчыг сыгыы-биле бадыткаан.

Кызыл районнуң эге организациязының бот-тывынгыр артистеринде уран талантылыг кижилер база хөй болган. Инвалид Дүрген-оол Куулар баян-биле үдевишаан «Уругларым» деп ырыны эки күүсеткен. Бот-тывынгыр композитор, шүлүкчү Виктор Монгуш кайгамчык талантылыг кижи дээрзин база катап бадыткап шыдаан. Ол баян-биле, Михаил Логинов гармонь-биле орус ырыларның аялгазын ойнадылар. Кажан олар орус улустуң «плясказын» ойнай бээрге, сценаже 73 харлыг Кыргыс Хуурак үне халааш шаа-биле таңцыны теве бээрге, көрүкчүлерниң адыш часкаашкыннары залга диңмирел турду. Караа көзүлбестерниң республика баштаар чериниң даргазы Анчымаа Седип «Чаа-Суурум» деп ырыны багай эвес күүсеткеш, тыва улустуң кожамыктарын база улаштырыпты. Ыраажы Виктор Монгуш баянның үделгези-биле сыгыртып, хөөмейлээш, Санчы Кызыл-оолдуң «Доруг-Доюм» деп ырызын мергежилдиг ырлады.

Караа көзүлбестер ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чериниң концертин улустуң хөгжүм херекселдери тыва улустуң ырыларының аялгаларын ойнаары-биле эгелээн. Ол ышкаш Виктор Ховалыг «Авамга», Александр Монгуш «Катап келбес» деп ырыларны, Март-оол Ондар сыгыт, хөөмей каргырааны өскелерден мергежилдиг күүсеткеш, макталды алган. Улустуң хөгжүм херекселдеринге үдеткеш ыраажы Алдын-кыс Монгуш тыва улустуң «Одарладып семиртиили» деп ырызын дыңнакчыг кылдыр бадырыптарга көрүкчүлер эки хүлээп алган.

Уран чүүл көрүлдезиниң түңнелинде бирги черни Чөөн-Хемчик биле Улуг-Хем районнуң бот-тывынгыр артистери үлешкеш, 80-80 рубльди тус-туста алган. Ийиги черни Кызыл районнуң болгаш Кызыл хоорайда өөредилге-бүдүрүлге чери үлешкеш, шаңналга 60-60 рубльди үлешкеннер. Ол ышкаш уран талантылыг болган бот-тывынгыр артистерни база шаңнап, мактаан. Уран кылыглар делгегезинге 17 кижи киришкен. Олардан Валентина Шербань (Кызыл), Лопсан-Шыырап Ооржак (Чөөн-Хемчик), Март-оол Ондар (Кызыл), Дөңгүр-оол Шивит (Улуг-Хем) болгаш өскелер-даа тус-туста шаңналдарны алган.

Көрүлде ниитилел-биле организастыг болгаш чогуур дүрүмнерге болуп эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ДЕКАБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Экии, хөгжүм!». 9.40 «Кинопанорама». 11.40 «... 16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.20 «Үе». 17.45 «Черниң уруглары чүнү дугайын ырлап турарыл». 18.30 «Үе». 19.00 «Покхара — туристерге тамчыктыг оран» 12.30 Мультфильм. 19.35 «Ол болган... болган...» 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур». 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээзинден. 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45 — 01.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 2 класс. П. И. Чайковскийниң «Щелкунчик» деп баледи. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. «Сөөлгү летописец». Н. М. Карамзин. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—13.10 «Декабрь 20». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 16.30 Бүдүнге спорт. 16.45 «ССРЭ-ге бизнес кылып болур бе? Ийе, болур». 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуvар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 Медээлер. 21.05 Медээлер. 21.10 Чарлалдар, реклама. 21.20 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.30—22.35 «Харжыгашты келдиртиңер бе?». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

21.00—21.30 «Үе».

Кызылдың 1-ги КПТУ-зунуң 1990 чылдың августуң 13-те Андрей Александрович Сыдан-оолдуң адынга тывыскан № 331 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар

• • •

Республиканың Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы «ПАЗ-672» автобусту садарын чарлап турар.

Адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, № 25, телефон № 4-16-45.

• • •

КОНКУРСТУ ЧАРЛААН

Тыва күрүне филармониязы хөгжүм херекселдеринге (ударные, клавишник, бас-гитара, ритм-гитара) ойнаар мергежилдиг кижилерни «Чалыы назын» дээр эстрада-цирк бөлүүнге ажылдадыры-биле шилилгениң конкурузун чарлап турар.

Ол ышкаш чүве чугаалаар мергежилдиг артистерни, радистоператорну база ажылче чалап турар. Аңаа киржирин күзээн кижилерни 1991 чылдың январьның 7-де, филармонияның бажыңынга 10 шакта хүлээп ап дыңнаар.

Телефон № 2-46-02.

Кино

ДЕКАБРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Храм любви» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Командир взвода» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды» 9.00, 12.20, «Роня — дочь разбойника» 10.20, 13.40, «Копытом туда, копытом сюда» 15.40, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приказ № 027» 14.20, 16.20, (кинопанорама) 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Жажда мести» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Трагедия в стиле рок» (2 сериялыг, 16 харга чедир) 16.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
Г. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 ◆ килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ экономика — 3-31-09 3-41-23 ◆ [illegible] — 3-31-49 3-38-73 ◆ [illegible] 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03 3-34-39 ◆ [illegible] — 3-34-93, корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ [illegible] — 3-39-[illegible] ◆ [illegible] — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга аймак
Тиражы 28000 ака

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл «Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № [illegible]

Чагыг № 552.